

Кожарството в Габрово и Севлиево (1878–1947 г.) – традиции и модерност

Даниела Цонева

Leather Tanning in Gabrovo and Sevlievo (1878–1947) – Traditions and Modernity

Daniela Tsoneva

Received: 25.09.2022
Available online: 1.12.2022

Abstract: *The text presents the development of leather tanning craft in the towns of Gabrovo and Sevlievo after the Liberation of Bulgaria (1878) until the nationalization of Bulgarian industry in 1947. There are not only conditions for progress but also for specialization in the production of different types of leather in those towns. Both Gabrovo and Sevlievo tanners created their own associations with the aim of ensuring a better organization of production and its closer connection with the market.*

Uncertainty and the perspective of closing production forces many tanners to take measures to modernize it. Schools are being established to train personnel for the leather industry. The state policy for the encouragement of local industrial enterprises increases the number of factories, workers and modern machinery.

The development of the leather industry in Gabrovo and Sevlievo over the centuries to its modern forms of production is a proof not only of sustainability, but also of the implementation of modern technologies and machines. The leather tanning is one of the few traditional Bulgarian occupations, which gradually transformed over time from a craft to a manufacture and reached the industrial stage in its growth. The leather craft is an important occupation not only of hereditary families, but also a profession of people who turn their interests to leather production.

Keywords: *Gabrovo, Sevlievo, tannery, tanning, tanner, leather, craft, association, manufacture, factory, industry, traditions, modernity*

Габрово и Севлиево са създадени в различни исторически периоди. Началото на Габрово датира от около края на XII–началото на XIII в., а на Севлиево – непосредствено след нашествието на турците, т.е. около края на XV в. с първоначално име Тахтаджи кьой (село на дъскарите). Двете селища имат и специфични пътища на стопанско развитие, вписват се със свой отличителен облик в османската феодална система. В Севлиево селскостопанската дейност запазва значителен дял в общото икономическо развитие, като в продължение на десетилетия е в съчетание с някакъв занаят и дребна търговия. А дервенджийско Габрово постепенно със своите повече от 23 основни занаята и събирателна търговия се превръща в естествен икономически център на Средния Предбалкан. През XIX в. двете селища са вече утвърдени административно-териториални и стопански единици в българските земи на Османската империя (**Valchanov 1942**, 3; **Paskaleva 1967**, 15; **Ganev 1967**, 190, 193, 194, 196–197, 199; **Yonkov, Kovachev, Panov 1986**, 11, 26, 27, 60–61; **Nedialkov 2012**, **Temelski 2020**, 5; **Tsonchev 1934**, 22–26, 530; **Todorov 1972**, 237, 325, 333, 343, 407; **Dimitrov 1980**, 34; **Todorova 1980**, 173; **IBI 1966**, 211; **Istoria 1985**, 232; **Petrov 1994**, 9–11, 15).

В условията на всеобщото разделение на труда и профилиране в рамките на националното стопанство, Габрово още в края на XVIII, а Севлиево в средата на XIX в. се очертават като важни занаятчийско-търговски средища с интензивен икономически живот. В тях не само има условия за напредък на кожарския занаят, но те утвърждават неговата специфика в производството на различни видове кожи. Затова и развитието на този поминък в двете селища привлича вниманието на различни поколения изследователи, които се обръщат към различни проблеми, изследват индивидуални моменти от историята му, за да потърсят факти и процеси, които съдържат в себе си върхови или типични негови характеристики.

Петър Тишков, д-р Петър Цончев, Димитър Весов, Харалан Вълчанов, Виржиния Паскалева, Недялко Гализов, Христо Гандев, Константин Косев, Христо Йонков, Николай Ковачев, Йончо Панов, Койчо Митев, Даниела Цонева и Ивета Миленова обогатяват българската историография като представят темата за кожарството в многообразните ѝ аспекти, както и отношенията му с други занаяти и стопански дейности (**Tishkov 1911**, 39, 45–46; **Tishkov 1922**, 18; **Tsonchev 1929**, 132–159; **Vesov 1929**, 16–17, 29–30, 38, 43, 45–47, 52, 57; **Valchanov 1937**, 2; **Valchanov 1942**, 143–146; **Gandev 1954**, 106; **Paskaleva 1967**, 16, 19–22; **Galizov 1967**, 159–163; **Kosev 1968**, 103–104, 107; **Gandev 1976**, 426–460; **Yonkov, Kovachev, Panov 1986**, 30, 51–53; **Mitev 1998**, 13–24, 27–35; **Tsoneva 1999**, 176–184; **Tsoneva 2004**, 145–157; **Tsoneva 2008**, 279–280; **Tsoneva, Tsonev 2008**, 265–275; **Tsoneva 2009**, 118–146; **Tsoneva 2016**, 328–352; **Milenova 2012**, 375–380).

Харалан Вълчанов, изследовател на Севлиево и района, бележи, че *в турско време табашки занаят* се развива в севернобългарските земи само в Севлиево, Габрово, Ловеч и Етрополе, а на юг от Балкана – в Карлово. Той е сред „пионерите на краеведските изследвания“, върху чиито проучвания за историята на кожарството в Севлиево базират своите научни изложения неговите последователи (**Valchanov 1937**, 2).

Д-р П. Цончев определя кожарството като *един от цветущите занаяти, сигурен и доходен поминък* на габровци. Той използва изключително разнообразна документална база и разказите на габровци, запазили през първите десетилетия на XX в. все още спомените за старите занаяти, чрез които Габрово утвърждава стопанския си просперитет през Възраждането. Според етнографа Христо Вакарелски с *планосъобразност, лек и увлекателен стил* Петър Цончев прави характеристика на *по-големите и по-важните* от тях, на особеностите в тяхното битуване. А самият историограф на Габрово отбелязва, че при описанието на отделните занаяти, много важен момент е представянето на *производствената техника и техническата терминология*, които могат да бъдат интересен материал за *филолози и техници* при създаване на народни технически наименования (**Tsonchev 1929**, 4–6, 8; **Vakarelski 1930**, 738–741).

Д-р П. Цончев и Х. Вълчанов уточняват, че преди Освобождението в други селища от Габровско и Севлиевско няма развито кожарство. Въз основа на доклади и анкети икономистът Димитър Весов (към 1929 г. началник на индустриалния отдел при Софийската търговско-индустриална камара) прави анализи, сравнения и обобщения за развитието на кожарската индустрия в България и мястото на Габрово и Севлиево в общите процеси в края на XIX в. и през първите две десетилетия на XX в. Той утвърждава и констатацията на Кирил Попов (дългогодишен директор на Дирекция „Статистика“ в Царство България), че *кожарската индустрия има да очаква за напред времето за своето модернизиране* (**Tsonchev 1929**, 135, 136; **Vesov 1929**, 6, 45–47; **Valchanov 1937**, 2).

Съвременната българска историография продължава научните търсения на предходниците си като натрупва нов емпиричен материал относно изясняване темата за регионалното многообразие в развитието и значимостта на кожарския занаят. Сред кожарските производителни центрове, достигнали разцвет през 60–70-те години на XIX в., Константин Косев сочи Търново, Габрово, София, Самоков, Карлово, Панагюрище, Пазарджик, Севлиево, Ловеч, Враца, Хасково. Съобразно броя на „табаханите“ (кожарски работилници) и на работещите в тях, според мащаба и характера на производството, както и на вложения капитал, той конкретизира, че в тези селища кожарските дюкяни постепенно се оформят във *фабрични заведения* (**Kosev 1968**, 102–108).

Кожарството е един от старите и най-първи занаяти, организирани в Габрово. Петър Тишков, изследовател на занаятчийството в България,

отнася появата на този занаят в Габрово към XVI в. Въз основа на бележка в тефтер на хаджи Христо Рачков от 1799 г. д-р П. Цончев също приема, че кожарството в Габрово датира след идването на турците и това твърде вероятно да е към XVI в. В същата бележка махалите Табаците и Лъката, в които са съсредоточени табаханите и жилищата на габровските кожари, са отбелязани като „Ени махле“ (Нова махала) – факт, който според историографа на Габрово е основание за такова предположение. Счита се, че кожарството в Габрово е разпространено от търновски бежанци, които намират убежище в Габровския край след падането на старата столица под турско господство. През 1859 г. анонимен автор отбелязва в „Цариградски вестник“ за табаците в Габрово като им отрежда първо място сред габровските занаятчийи.¹ Според „Опис на жителите немюсюлмани от Габрово“, датиран от около 1690 г., шест души се определят като кожари (на места вписани като „кожан“, „коджар“). Според приходите им за плащане на поголовния данък двама са отбелязани във висшата (Йован Кожан и Никола Кожан) и четирима в средната категория (Герго кожара, Димитре коджар, Драшко коджар и Димитре Кожан)², свидетелство за значимостта на този занаят относно създаването на имотна стабилност (Tishkov 1911, 46; Tsonchev 1929, 133–134; Kovachev, Tsoneva 2016, 64–65).

Д-р П. Цончев не само сочи поименно 55-те души майстори кожари, които в началото на 70-те години на XIX в. работят в Габрово, но и местонахождението на техните табахани. Махалите Лъката (дн. ул. „Орловска“) и Табаците (дн. ул. „Брянска“), разположени от двете страни на р. Янтра, както и районът източно от Баев мост са средоточието на габровското кожарско производство преди Освобождението. В най-старата табашка махала Лъката работят Гутю Колев, Радослав Минев, х. Цоню, Радослав Монито, Димитър Мичковец, М. Чолаков, Ив. Стоянов, Марко Стоянов, Марко Колев, Атанас Енев, Минчо Табака, Цанко Иванов, Цоню Лудото, Колчо Билюкбашията, Кънчо, Илю и Ив. Мархолчеви, Максим Самсонов, Ненчо Ватев, Марангозов, Т. Качорат, А. М. Патито и др. Най-много – 27 души – са посочени, че реализират своя занаят в Табаците: Лазар Т. Фтичето, Руси Стоянов Табака, Васил Ненчев, Ив. П. Въцата, Аврам Гачев, Мустакерчов, Илю Стойнов, Станчо Пъцито, Владко Петков, Нено Шаната, Иван и Ботю Шанови, Нено Бонев, В. П. Табака, Владко Черибашето, Петър Гладния, Иван Гладния, Ангел Гладния, Дею Василев, дядо Бойно, Велчо Илиев, Станю Реброто, Деню Зааралията, Зл. Н. Герзата, Цанко Черното, Иван Глушков, Стоян Новака и др. По-малко са съсредоточените табашки дюкяни източно от Баев мост – в този район работят Кънчо и Иван Голосманови, Тотю Антипов, К. Владев, Ив. Мъдрито, Георги Табака (Tsonchev 1929, 80, 82, 134, 135, 136).

¹ „Цариградски вестник“, бр. 444/15 август 1859 г., с. 3.

² НБКМ–БИА, ВОА, ММ 4023, л. 69, 70.

За разлика от Габрово земеделието и животновъдството са основен поминък за Севлиево до средата на XIX в. За тяхното развитие Севлиевското поле, планинският и полупланинският релеф предоставят добри условия. Селището запазва дълго време земеделския си облик, в който занаятите и търговията са подчинени на селскостопанското производство. Така например кожарският занаят и търговията с кожи са свързани със силно развитото скотовъдство („суватчилък“) в Севлиевския край. Отглежда се едър рогат добитък – биволи и говеда, по-ограничено коне, а от дребните домашни животни – главно овце и кози. Допълнително дребен рогат добитък е осигуряван и чрез закупуване от географските области Тозлука и Делиормана, от селата Тетово, Разградско, и Ветово, Русенско. От тези места през есента пристигат огромни стада кози, от които се добива не само месо, но и суровина. Съпровождащ земеделието поминък, животновъдството обезпечава необработени материали за производство на полуготова и готова продукция в много други стопански дейности – вълнарство, кожухарство, домашно тъкачество, джелепчийство, абаджийство, кожарство, мутафчийство. С появата на нови стопански занятия в края на XVIII в. в Севлиево започват да се оформят трайно обособени социални съсловия. Свидетелство за повишеното материално положение на севлиевци са зографски бележки, надписи и приписки върху стари църковни книги. Поклонници от Севлиево посещават Зографския манастир още в средата на XVIII в. и дават 1000 гроша милостиня. Измежду посетилите Божиите места е и един майстор кожар на име Георги – потвърждение за наличие на кожарски занаят в Севлиево. Сред руфетите табашкият еснаф е споменат в „Парушиарницата“ на севлиевската църква „Св. Пророк Илия“ (старият храм е построен в началото на XVIII в.), както и през 1820 г. в „парусията“ (поръчана и платена литургия) на Троянския манастир.

Според твърдение на Х. Вълчанов през годините на чуждото господство в селището има към 50 табакхани и обособена в северния му край Табашка махала. Малко преди Освобождението на около 46 от тях собственици са българи, чиито имена той посочва: Илия Денчев, Ханчо (Анчо) Ботев, братя Къс Минчеви, братя Хр., К. и Ив. Григорови, Никифор Хубанов Джоджонов, Димитър Кара Иванов, Съби Генчев, Димитър Рачев, Димитър и Никола Маджунови, братя Михаил и Ст. Нерезови, Гечо Пенчев, Иван Рачев, Илия Бенев, Никола и Илия Дипчикови, Хр. Ангелов, Атанас Пашов, Васю Йонков, Кольо х. Василев, Никола Пейков, Цвятко Атанасов Нанито, Хубан Ханчев, Иван Плачков, Стоян и Иван Кастелиеви, Стефан и Хицо Захаријеви, Цоньо Помаков, Иванчо Пейков, Хубан Генев, Илия Чукуров, братя Минчо и Стефан Златеви, Христо Златев, Михаил Геджето, Георги Дедето, малък Хубан Илев, Никола Костаков, Хр. Ив. Кънчев, Гочо Радев, Хино и Атанас П. Вацеви, Хр. Генков, Сава Рачев, Съби Т. Тинторов, Кольо Григоров, Стоян Богданов, Тодор

х. Ангелов и др. (Valchanov 1937, 2; Valchanov 1942, 143, 144–145; Paskaleva 1967, 15, 16, 19–20, 21; Galizov 1967, 159–160; Yonkov, Kovachev, Panov 1986, 27, 29, 30, 51).

Споменават се имената както на севлиевските, така и на габровските майстори кожари не само за да не е анонимно участието им в процесите на развитие на занаята, но и за да се потвърди практиката за включването на цели семейства – бащи, синове, братя.

И ако поради доброто развитие на скотовъдството севлиевските кожари си осигуряват достатъчния минимум сурови кожи за обработка (особено от балканската част на Севлиевския край), то на габровци се налага да си обезпечават сурови кожи основно чрез внос. Търсенето на доставените от чужбина кожи е по-голямо, тъй като те са обработени – сухи и в повечето случаи осолени, а от друга страна – и по-тежки за разлика от българските, които са по-дребни и много рядко осолени. Характерен представител на габровските кожари, който умело съчетава производствената дейност с реализиране на активна вносна търговия на суровини, е Тотю Антипов. Той е роден около 1830 г. в Габрово. Учи в частното килийно училище на Колювица Братовановата. Бащата Антип Койчев е от гилдията на габровските табаци и в работилницата му се обучават на кожарския занаят синовете Тотю и Иван. Върху натрупания бащин опит и състояние Тотю Антипов успява да постигне интензивна производствено-търговска дейност. Той осъществява внос на сурови кожи от Одеса, Цариград, Одрин, Галац, Австрия. Но и лично пътува във Влашко (Галац, Турну Северин), в Цариград, Едирне (Одрин), Дедеагач и Одеса, в Сърбия, Австрия. Личните му срещи съдействат за пряк контрол върху търговията, както и за осигуряването на качествени суровини. Източник за набавянето им са и пазарищата в Българско, както и отглежданите собствени стада животни в пасищата за временно ползване под наем в Свищовско, Луковитско, около Плевен и Никопол. Определени количества кожи той набавя и чрез закупуването на животни предимно от Ловеч и Плевен, Варна или събирани от Габровско, както и от „салханите“ (кланици) в Русе. Негови посредници в търговията със сурови кожи са габровците Васил Рашеев в Одеса, Наню Трифонов в Цариград и Иван Хр. Манафов в Галац, ловчанлията Васил Димчов в Одрин. Антипов се свързва в стопански взаимоотношения и с крупната търговска къща „Христо П. Тъпчилещов“, създадена от видната калоферска фамилия Тъпчилещови, които се преселват в края на 30-те години на XIX в. в Цариград. През 80-те–началото на 90-те години тя се поддържа от сина на Хр. П. Тъпчилещов Никола. Т. Антипов установява делови контакти и с фирмата „Русчо В. Миркович и дружие“ с предмет на дейност търговия с животни и животински суровини. Русчо В. Миркович е основна фигура в едно от най-крупните търговски дружества в българските земи, което е

създадено в началото на 40-те години на XIX в. в Сливен³ (Stanchev 1925, 1–2; Roussev 1996, 58, 59, 73, 117, 119–120; Tsoneva 2008, 279; Tsoneva 2009, 119, 128–130 и сл.; Tsoneva 2016, 336–337).

Със специфични характеристики в производството на различни артикули кожи, в реализацията на техния стокообмен, както и в участието на отделни представители на табашкия еснаф в процесите за неговото утвърждаване в стопанския и обществен живот се откроява и Севлиево. Селището се прочува в севернобългарските земи като основен износител на особено търсените дребни кожи – овчи, кози, агнешки и ярешки. С разрастването на еснафа, най-вече с увеличаването на българите табаци, севлиевци започват да обработват кожи и за продан не само на местните и регионални пазари в пределите на обширната турска империя, а и вън от нея – за износ в европейските държави. При разширеното стоково производство постепенно много български селища, в т.ч. и Севлиево, са въввлечени в сферата на европейската търговия. Откриването на корабоплаването по р. Дунав през 40-те години на XIX в. и търговските отношения със Средна Европа по двата бряга на реката улесняват и стокообмена със севлиевските кожи. Сурови или полуобработени, те започват да се изпраща през Свищов чрез австрийски параходи за Виена. Още през десетилетието преди Кримската война (1853–1856 г.) Севлиево и севлиевските табаци се утвърждават не само в търговията с Австрия (Виена), но също с Германия (Лайпциг) и Румъния (Букурещ, Браила и Галац) през дунавските пристанища на Свищов и Лом. Вестник „Дунав“ от 27 август 1872 г.⁴ отбелязва, че Свищов е *скеля* (пристанище) на Търново, Ловеч и Севлиево. Съобщението маркира пътя на севлиевските стоки към р. Дунав и чието количество бързо се увеличава поради нарасналото им търсене. По свидетелството на карловския търговец Евлоги Георгиев много севлиевци наравно с търговци от Ловеч, Разград, Шумен и Карлово предлагат на букурещкия пазар мешини. Карловецът нарежда Севлиево сред известните селища в българските земи за производство на дребни кожи, продавани предимно в полуобработено състояние.

Дългогодишни партньорски отношения със севлиевското табашко общество поддържат търновците Славчо х. Паскалев, братята Георги и Кънчо Аврамови, Никола и Прокопи Шишкови. Търговската къща „Хаджи Славчо х. Паскалев“ контролира производството и потреблението на табашки изделия в Габровско-Севлиевския район. Габрово и Севлиево са определяни за селища – неизчерпаем източник на суровини за главното пазарище в Търново и търновските фирми и манифактури (Paskaleva 1967, 20–21; Galizov 1967, 159–160, 162; Yonkov, Kovachev, Panov 1986, 45, 52, 59; Valchanov 1942, 143–144; Atanasova 2014, 139, 143, 146, 148, 149–152, 279–280, 282, 345, 351, 402).

³ РИМГ 6019, Инв. № 2230, 2325-42, 43, 66 – В; 2337-2; 2352-44 – В.

⁴ В-к „Дунав“, бр. 705/27 август 1872 г.

Въпреки всесилието на традицията и консервативното управление на империята чрез държавна регламентация на стопанската дейност в българските земи до XIX в., постепенно започват да се разчупват ограничителните рамки в пазарните отношения, да се създават реални предпоставки за либерализиране движението на стоки и капитали не само в рамките на огромния турски пазар. Чрез производството и пласирането на изделията съобразно европейските изисквания се утвърждават както личната стопанска инициатива, така и свободната конкуренция. Като удачна форма за печеливша търговия с различни артикули се налага сдружението. Възникнали първоначално в рамките и под егидата на еснафа, сдруженията постепенно се обособяват в самостоятелни и независими структури, които защитават не толкова професионалните интереси, колкото правото за търговска дейност (Mitev 1995, 57, 73, 75, 76). Въз основа на тези обстоятелства, както и на макар формално гарантираните възможности, които предоставя епохата на Танзимата (време на умерени буржоазни реформи в Османската империя от края на 30-те до началото на 70-те години на XIX в.), габровските и севлиевиските кожари се насочват към организиране на производствено-търговска структура, която да им осигури широка по обем и обхват дейност. За подобратата организация на производството и за по-тесната му връзка с пазарите те възприемат утвърдилата се практика на сдружаване, която през третата четвърт на XIX в. е в разцвет. И отново габровският пример е Тотю Антипов, който въвежда и използва задължително в своята дейност сдружаването като необходима предпоставка за икономически и търговски просперитет. На 1 февруари 1862 г. той подписва „кондрат“ (договор) за съдружие с брат си Иванчо Антипов и Петко Кънюв, чрез което целят *да се наортачим* (да се сдружим; от „ортак“ – съдружник, съучастник, помагач) *в занаята ни*. Сдружаването между роднини – братя, бащи и синове, близки родственици, е наложена от условията на живот в Османската империя необходимост. Тази практика обезпечава гаранции за осъществяването на коректна и успешна производствено-търговска дейност. Затова Тотю Антипов и табака Руси Стоянов (съпруг на сестра му Ивана) създават *содружество* с друг габровски търговец Георги Д. Хесапчиев. В „Кондрат“, подписан между тях на 29 април 1867 г., е отбелязано, че Тотю Антипов и Русе Табак (Стоянов) влизат в сдружението, като влагат *двамата заедно Десят Хиляди гроша*.⁵

Създаването на дружествени структури сред кожарите продължава и след Освобождението. Димитър Цвятков Мичковиц, който Хр. Гандев сочи за едър кожар манифактурист, създава през 1879 г. съдружие с Евтим Анастасов, майстор работник в кожарската фабрика на братята гърци Г. и Н. Пинза в Цариград, където габровецът пристига, за да закупи по-голямо

⁵ РИМГ 6019, Инв. № 2321-1, 2337-1, 2345-1, 2351, 2354 – В.

количество говежди кожи, недостатъчни на местния пазар. Д. Мичковиц донася от Цариград и някои технически съоръжения за подобряване на производството. Да работи с него на съдружески начала от турската столица в Габрово идва и Петър Георгиев Грабче, по народност албанец (Gandev 1954, 106).

В края на XIX в., на 12 юли 1887 г., няколко габровски табаци от еснафа, които насочват своята дейност към съвременно производство, също се обединяват и образуват дружеството „Съгласие“ с основен капитал от 120 хил. лв. Съгласно дружествения устав, утвърден с княжески указ от 5 май 1890 г., то се създава с цел *да се нареди една голяма фабрика за модерно изработване на кожите*. Членове на дружеството стават 28 души самостоятелни дребни производители: Никола Ив. Гладнев, Никола С. Новаков, Иван Г. Гладнев и син, Петър В. Бегликчиев, Пенчо С. Шейтанов, Иван В. Чолаков, Христо Русев, Генчо Иванов, Васил Деев, Кънчо Христов, Недьо Златев, Иван Мичев, Христо Влаев, Ив. Голосманов, Кънчо Петков, Гр. Ст. Ребров, Иван Халачев, П. Гечев, Стоян Радомиров, Станчо Ив. Тошев, Христо Мар. Занков, Пенчо В. Чернокожев, Гено С. Леков и съдружие, Кольо Владев и съдружие, Руси Стоянов, А. С. Арнаудов, Цвятко Д. Мичковиц и Денчо С. Шейтанов. Поради лични разногласия много скоро след създаването си то се разпада, а закупеното за строителство на фабрична сграда място е продадено още незастроено.

Като професионално сдружение на севлиевските кожари на 1 януари 1895 г. е основано Табашкото спестовно дружество „Росица“. Според устава му, влязъл в сила от 1 юли 1898 г., то се управлява от Настоятелство, в което са избрани представители на утвърдени кожарски фамилии или кожари с дългогодишна практика – председател е Ботю Ханчев, подпредседател – Ив. Ст. Боев, деловодител – Хр. П. Пантев с помощник Иван Н. Дипчиков, касиер – Петър Ватев и съветници – Стефан Г. Нерезов, Митьо Николов.

Организирането на производствено-търговската дейност на основата на сдружаването позволява разпределянето на ролите и ангажирането на един от съдружниците с изграждането на по-разгърнато производство, а друг с повече търговски сделки и операции. Сдружението, като общо предприятие за извършване на финансово-кредитни операции, е институция не само за механично обединяване на капитали и работна сила. То е и един от начините за мобилизиране на капитала (дори и на скрития, недействащ капитал) за бързо и ефикасно извършване на производствена и търговска дейност. Със своята подвижност сдружението способства и за своевременното съобразяване с условията и възможностите на пазара. Именно пазарите (местни, регионални и европейски) определят търсенето, налагат предпочитанията на потребителя относно количеството и видовете артикули, но успешният оборот зависи и от предлаганото качество, което е обвързано с опита на производителя и със спазването на технологията на

производство (Tsonchev 1929, 155; Vesov 1929, 16; Gandev 1976, 450; Mitev 1998, 29; Tsoneva 2009, 123–125; Konstantinova 2010, 110–111).

До Освобождението основните изделия на габровските кожари са папукчийския „гьон“ (изработван от биволски и едри волски кожи), „кюселе“ – полуобработен гьон за цървули (изработвано от по-дребни говежди и конски кожи), „сахтиени“ (от кози кожи) и „мешини“ (от овчи кожи) за лица и хастар на обувки. В Севлиево първоначално се обработват говежди кожи за цървули, а впоследствие поради по-голямото търсене на вътрешния пазар и извън империята се налагат дребните овчи, кози, агнешки, ярешки кожи за подплата на чехли (Tsonchev 1929, 145; Valchanov 1937, 2; Galizov 1967, 159).

Нови артикули се въвеждат в производството вследствие на нововъведенията, които габровските кожари осъществяват едва през 70-те години на XIX в. Вестник „Дунав“ от 12 май 1871 г. съобщава, че *някой си Димитър от Габрово* (най-вероятно Д. Мичковиц) се занимава с производството на *твърде добри сахтиени*, дори *по-добри от Виенските и по-евтини в цената им*. Дописката пояснява още, че *потребните му оръдия са приготвяни в Габрово и с тях ще захване да изработва француско кюселе и видела*, поради което *вносянието им отвън ще стане вече излишно*.⁶ Пръв прави опити да внесе подобрения в производството на гьон Христо Кънчев Мархолчев, който произхожда от утвърдената кожарска фамилия на братята Кънчо, Илю и Иван Мархолчеви. Завърнал се през 1873 г. от Париж, където специализира кожарство, той предприема инициативата да изработва чист френски гьон и „видела“ (по-фина лицева кожа) за обувки. П. Цончев изтъква в монографията си „Из стопанското минало на Габрово“, че габровци разказват за вероятно предложение от русенския валия, който през 1874 г. кани младия Хр. Мархолчев да работи в Русе и да изработва гьон за държавни нужди. Тъй като не получава подкрепа от кожарското общество в Габрово, а насърчението на турската власт закъснява, реализирането на новите производства се отлага за известно време. През 1879 г. Мархолчев се обучава в Търново на нови способности за обработка на лицеви кожи. Същата година и Димитър Мичковиц се захваща да работи лицеви кожи по модерен начин, като се използват донесени от Цариград мраморни плочи за по-добро изглаждане и опъване на кожата. Година по-късно (1880 г.), когато се завръща в Габрово, Хр. Мархолчев започва да изработва чер „марокин/марокен“ (фина, мека кожа), по чието наименование променя фамилното си име на Марокинджиев.

След 1886 г. в производствената листа на габровските кожари се вписват нови видове продукти – „сантрачи“, „юфтове“ (вид лицеви кожи),

⁶ В-к „Дунав“, бр. 574/12 май 1871 г.

„бланкове“ (издъбена⁷ кожа от едър рогат добитък, по-лека от гъона; използва се за галантерийни и сарашки изделия) и „фодри“ (кожа за хастар на обувки), а от началото на 90-те години – и „видела“. Новото производство е наричано „немско-френско“, а производителите започват да се наричат марокинджии. Съобразно вида на изработваните кожи трудът на кожарите започва да се диференцира. Но едни от тях продължават да работят по старите технологии на производство, а други се насочват към новите артикули.

Значителният технически напредък в европейските държави и промяната в изискванията за изработката на модерни обувки налагат появата на още нови производства кожи. През 1907 г. братя Калпазанови, представители на съвременното поколение кожари, откупват патент за изработването на „бокс“ (хромово издъбена кожа за лица на обувки). Три години по-късно – през 1910 г., Йонко, Христо и Тотю Калпазанови въвеждат в производство друг вид хромово издъбена кожа – „шевро“ (козя или конска кожа с тънка, еластична, с фини пори и силен блясък лицева повърхност). Чрез преработка на лицеви кожи, закупени от габровските кожари, през 1922 г. Андрей Момерин започва да произвежда „лак“ (лицева, хромово издъбена свинска, конска или от едър и дребен рогат добитък кожа с плътно гланцово покритие), както и други боядисани и импрегнирани (напоени със специални разтвори от катран, смола или каучук с цел непромокаемост и водоустойчивост) кожи.

Постепенно носените през Възраждането „еминии“ (плитки, леки обувки без ток), „калеври“ (плитка кожена обувка), пантофи, чехли, „кундури“ (обуца), „папуци“ (вид пантофи, меки обувки), чепици и други „прости“ обуца се заменят от модерни не само обувки, но и други нови кожени изделия – чанти, портмонета, куфари. Впечатлен от дълбоките процеси в кожарското производство след Освобождението, Йонко Калпазанов бележи, че обувката, направени от *местен гъон и сахтиян*, започнаха да ни се виждат много прости, много груби и намерихме за *благоразумно да ги захвърлим настрана и да нахлуем или тези, донесени от Европа, или тези, изработени в България по европейски образец и от европейски материали*. Днес в градовете са голяма рядкост ония хора, които употребяват прости обуца, даже и самите чехлари не ги слагат на краката си (Tsonchev 1929, 145, 154, 155, 156, 157, 158; Gandev 1976, 447; Vesov 1929, 14).

След Освобождението и в Севлиево продължава да се развива кожарското производство. Според преписки от преброяване на населението в Княжество България, извършено от Временното руско управление през

⁷ Издъбената кожа е обработена с дъбилно вещество – паламут(д) (добивано от жълтдовите чашки на някои видове дъб, паламудена запарка) или плода на дървото миндал (вид дребно широколистно дърво от семейство Розови, бадем), с цел придаването на свойството еластичност.

1879 г., Севлиево с категоричност е определяно като селище, което *славится выделкой кож*. Като анкетьор руският историк С.А. Никитин анализира, че в Севлиево все още няма индустрия, а с търговията се занимават само дюкянджиите по градската чаршия. Също и обработката на кожи не е фабрична, а се извършва в малки работилнички дюкянчета (наричани „лавки“). Тогава общо в града има 368 занаятчийски дюкянчета, в чийто брой влизат и кожарските (**Koledarov 1967**, 186–187).

Само година по-късно от състоянието на кожарството в Севлиево е впечатлен и белгийският генерален консул в България Камил Янсен. В най-подробно изложение от 4 юни 1880 г. той прави обзор на актуалното икономическо състояние в младото българско княжество тогава. Реализира наблюдения и набира непосредствени впечатления в резултат на обиколка из страната, предприета само няколко месеца след като връчва акредитивните си писма на 11 декември 1879 г. През 1880 г. Янсен изразява своето учудване, че градец, наброяващ по това време 6000 жители, от които 1200 са мюсюлмани, притежава много добри работилници (табахани) за обработка на кожи. Една от тях определя като много по-голямо предприятие в сравнение с една обикновена табакхана. Янсен бележи, че севлиевските кожи продължават да се търсят в Австрия, където се пласират заради утвърденото добро качество. Той дори сравнява произведените в Севлиево кожи с тези, които се внасят от Европа. Годишно се изпращат за австрийския потребител около 16 000 полуобработени агнешки кожи и голямо количество сурови кожи (**Janssen 1880**, 466, 494).

Няколко години след Освобождението правителството кани Севлиевската община да построи няколко сгради като модел за табашки фабрики, но според решение от 28 май 1885 г. севлиевци дават съгласието си само при условие, че изграждането им се финансира с държавна субсидия от 30 000 лв. Ако Министерството на финансите отпусне заем за 10 години срок на погасяване, Севлиевската градска община ще се ангажира да построи поне две сгради за табашки фабрики, които да отговарят на чл. 21 от Табашкия устав, да бъдат в интерес на правителството, на самите общински управления и да служат за образци в по-големите градове.

В Севлиево към първите десетилетия на XX в. съхраняват своята дейност около 20-ина души табаци, които Харалан Вълчанов посочва поименно: Иван Н. Дипчиков, братя Тончо и Петър Недялков, Гочо Н. Григоров, Стефан Костаков, Христо Ангелов, Димитър Кара Иванов, братя Петър и Лазар Чонкови, Атанас Цв. Нанев, Георги Пашов, Георги Ив. Дучин, Хубан и Христо Конови, Гочо Радев, Иван Михайлов, Петю Ванков, братя Димитър и Иван Кънчеви, Захарий Койчев. Тези имена са свидетелство, че севлиевските фамилии Дипчикови, Григорови, Костакови, Кънчеви, Пашови, Радеви, както и някои отделни личности като Христо Ангелов, Гочо Радев, Димитър Кара Иванов продължават и след 1878 г. да

се занимават с обработка на кожи, да развиват този стар занаят. Няколко години след Освобождението Димитър Кара Иванов основава кожарска фабрика, която обработва гьон, юфт и други видове кожи. Фабриката се утвърждава като един от най-големите доставчици на обуца за българската армия (Valchanov 1942, 145–146; Paskaleva 1967, 21–22; Yonkov, Kovachev, Panov 1986, 53; Konstantinova 2010, 110–111).

През последните 20 години на XIX в. не малка част от собствениците на табакхани и манифактурни предприятия в Габрово не успяват да се справят с конкуренцията и затварят работилниците си, други се модернизират, възникват и нови производствени структури. Димитър Весов, представител на Софийската търговско-индустриална камара, бележи: *Много от занаятите изчезнаха, други намалиха своята производителност, а жизнеспособните започнаха да се приспособяват към новите условия*. Кожарят Йонко Ив. Калпазанов също прави интересна характеристика за състоянието на кожарството и причините за промените в стария занаят. В доклад от 1896 г. до Министерството на търговията и земеделието той отчита, че промяната във вкуса *завлича със себе си много стари занаяти, в числото си и табаклъка*. От поминък *охолен и сигурен* и търговия с кожи *лесна и доходна*, на вековния кожарски занаят се налага да се преустрои на нови производствени релси. Според него към 1896 г. *числото на табаците е намаляло наполовина*. *Едни напускат съвършено занаята, а други започват модерния табаклък; така щото днес в Габрово има 12 модерни работилници, от които само две заслужават внимание*. Той счита като причина за недоброто производство на останалите 7–8 работилници *липсата на добре подготвени работници, чиято дейност да отговаря на съвременните нужди и поради което развалят реномето на другите 2–3 заведения*. Според официалната статистика за периода 1880–1902 г. от действащите през 1880 г. в Габрово 156 табака през 1893 г. броят им е намалява на 80, а около десетилетие по-късно – през 1902 г., се отчита наличието само на 24 (Gabenski 1903, 44; Vesov 1929, 6, 8, 13–14, 16).

Несигурността и перспективата от закриване на производството принуждава много кожари да предприемат мерки за неговото модернизиране. Намалелият или изцяло липсващ износ на някои видове кожи не само в Габрово, но и в Севлиево също е сред основанията за насочване към нови видове изделия, които вече посочихме. В доклада си Й. Калпазанов бележи, че към момента на съставянето му в Габрово няма никакъв износ на сахтиени и мешини по причина, че се произвеждат много по-малко, отколкото преди, а изработката на сахтиени постепенно се измества и от черния юфт. Например износът за Румъния намалява и поради повишените мита, които през 1885 г. са повторно увеличени. Проблеми има и с износа на сахтиени от Севлиево за Виена – намалени са изкупните им цени, които по данни от 1891 г. са 160 форинта (парична

единица, използвана в Австро-Унгария) за 100 фунта, или 56 кг⁸. От друга страна, в България се явяват чужди търговци, особено от Брашов (Румъния), които откупуват значителна част от суровите кожи и ги изработват на сахтиени, а след това пласират във Виена. Затова севлиеиските кожи не могат да набавят нужните им количества сурови кожи за производството – задоволяват се с изработването на толкова, колкото могат да си осигурят. Стокообменът със сурови кожи се увеличава за сметка на пропорционално намалелия износ на сахтиени.

За стимулиране просперитета на България относно развитието на редица клонове на индустриалното производство през декември 1894 г. е приет първият закон за насърчение на местната индустрия с някои допълнения от 1897 и 1898 г. С направената добавка от 1897 г. военните, държавните чиновници и служители, народните представители и учащите се се задължават да носят само обувки и дрехи местно производство. Поради изтичането на 10-годишния срок за действие на първия закон, през март 1905 г. е постановен нов, последван от още законови актове (1909 и 1928 г.), които са насочени пряко към покровителстване на кожарската индустрия. Според закона от 14 юли 1928 г., за да се ползва от предоставените му преимущества, кожарското предприятие трябва да употребява *не мускулна двигателна сила минимум 10 конски сили*, в него да работят *постоянно 10 работника в продължение на 6 месеца*, както и да си служи в производството с машини и уреди на стойност най-малко 20 хил. златни лева. Задължение е на всички държавни, общински и окръжни учреждения *да си доставят от местните индустриални предприятия необходимия гьон, лицеви кожи, дори когато са с 5% по-скъпи от чуждестранните*. Въз основа на държавното законодателство собствениците на предприятия в различни производствени сфери, в т.ч. и кожарството, получават множество привилегии като освобождаване от данък сгради и данък занятие, безмитен внос на машини и сурови материали, намалени такси за превоз по българските държавни железници, увеличено мито на вносните стоки. От облагите могат да се възползват само тези, които отговарят на определени изисквания: да имат минимален капитал от 25 хил. лв., най-малко 20 работници. С промените от 1905 г. изискваният капитал е 20 хил. лв. и 15 души работници (Vesov 1929, 17, 24–26; Mitev 1998, 32).

Предприетите стъпки към подпомагане на индустриалната организация и премахване на обстоятелствата, които пречат за утвърждаване на фабричното производство, са съчетани и със създаването на училища за подготовката на кадри за кожарските предприятия. Първоначално младите наследници на габровските табашки фамилии

⁸ До 1918 г., когато се разпада Австро-Унгария, се използва мерната единица австрийски фунт, който е равен на 560,1 г (или 0,560 кг), а не както е днес: 1 фунт = 453,59 г.

получават теоретични и практически знания по кожарство в чужбина. В последните три десетилетия на XIX в. в странство се обучават или специализират Йонко Ив. Калпазанов, Никола Марокинджиев, Кольо П. Бонев, Христо Халачев, Иван Ст. Нанев, Иван и Стефан Момерини, В. Чернокожев, Лалю Балабанов, Ангел Рачев, Банко Радев. Съобразно с все по-нарастващите изисквания на съвременното кожарско производство за повече обучени специалисти габровските и севлиеви кожари насочват своите усилия за откриването на местни училища (**Tsonchev 1929**, 156).

През 1884 г. севлиеиската постоянна комисия предлага на общината помощ от 2000 лв., за да намери и отчужди място за строителството на кожарско училище. Според препис от протокол на Общинския съвет в Севлиево от 27 януари 1884 г. за постройката му е нужно място от около 12 дюлюма⁹ (мярка за земя, равна почти на един декар) и до момента са закупени 6 дюлюма. С отчуждаването на бостан, принадлежащ на Хаджи Иван Коджабашов, по това време вече покойник, ще се набави и необходимият строителен терен. Общинският съвет постановява да се приемат от Окръжната комисия двете хиляди лв., а общинското управление да прехвърли правото върху собствеността на бостана. Но докато се реши този въпрос, габровци изпреварват Севлиево. В спора кой град притежава по-добре развита кожарска индустрия – Габрово или Севлиево – и има основание да открие кожарско училище, габровският депутат в IV обикновено народно събрание (1884–1886 г.) Христо Конкилев аргументирано доказва, че това право принадлежи на града край Янтра (**Valchanov 1942**, 145; **Dnevnik 1886**, 348.).

Кожарското училище в Габрово се създава благодарение на завещанието на д-р Никола Василиади от 10 юни 1881 г., чиято воля е да се открие в родното му отечество *едно индустриално училище*. С намесата на габровеца Иван Грудов (насочена за изясняване действителните наследници и осуеияване опитите за оспорване на завета), на Евлоги Георгиев и Иван Евстатиев Гешов, като негови изпълнители, е образуван фонд на името на благодетеля. През 1888 г. Габровската община се обръща с молба към Министерството на народното просвещение да се задейства реализацията на завета. Но едва през 1895 г., на 26 август, след активното настояване на кожарския еснаф в Габрово е открито кожарско училище. За негов пръв директор е назначен Йонко Ив. Калпазанов, който завършва кожарство в Чехия и специализира по-късно във Франция. От всички краища на България кандидатстват 23 младежи, но за учебната 1895–1896 г. са приети само 15 ученици, от които 10 са със стипендии от държавата и 5 – от фонда. Младият и амбициозен директор прави критичен подбор не само на учениците, но и на учителите и майсторите: *местата се дават на най-добрите кандидати, още повече когато има възможност да се*

⁹ Макар че в турския език диалектната форма на думата е „дюнюм“, в много български документи от XIX в. тя е изписвана „дюлюм“ (вж. **Recknik 1974**, 123).

подбират. Първите учители са чужденци – словенецът Йосиф Кнафлич от Любляна и французинът Л. Хюлен, майстор преподавател по кожарска апретура. През 1896 г. за преподавател по химия е назначен Васил Станчев от Габрово – *предан на работата си* млад учител. А тъй като училищната сграда не е пригодена за практически занятия, те се водят във фабриката на Калпазанови, намираща се в близост до училището. Образователната програма е съставена за тригодишен курс на обучение и в нея са включени изучаване на общите процеси за обработка на кожата, основните технологии за видовете кожи, кожарска химия, физика, смятане. След завършването на първия випуск училището е закрито на 20 октомври 1898 г. заради лошите условия и нереализираните надежди на Й. Калпазанов за ново строителство, занижения контрол и слабата грижа от страна на Министерството на търговията и земеделието. Отворено, за да служи за *ползотворна наука и благосъстояние*, кожарското училище е *предвестник на професионалната народна просвета, на техническото издигане на народния труд*, призвано е да отговори на нарасналите потребности от кадри в областта на новото кожарско индустриално производство (**Kniga 1934**, 148; **Bastreva 1996**, 3; **Mitev 1998**, 34; **Savekova-Agalova 2005**, 3).

Свидетелство за последиците от държавната политика за насърчаване на местната индустрия са промените в броя на кожарските предприятия и на заетите в производството им работници, на вложената съвременна машинна техника. Според проведена през 1909 г. анкета в България има 22 кожарски фабрики (в 1904 г. те са 13), които представляват 8,4% от цялата местна индустрия. От тях шест са в Габрово и една в Севлиево. За сравнение в Шумен и София те са по три, във Варна – две. Д-р Ив. Симеонов, началник на индустриалното бюро при Министерството на търговските предприятия и труда, сочи, че за 1923 г. кожарските предприятия са общо 29. Разпределени по окръзи, те са най-много в Търновския – девет, към който по това време принадлежат Габрово и Севлиево (през 1901–1934 г. Габровска и Севлиевска околия са част от Търновския административен окръг). Само четири години по-късно – през 1927 г., кожарските индустриални предприятия в България са вече 37, от които най-много са в Габрово – 11, София – 10, Шумен – 4, Ст. Загора – 3, Ямбол и Русе – по 2, Варна, Плевен, Ловеч, Казанлък и Нова Загора – по 1. Тези статистически данни са илюстрация, че през първите десетилетия на XX в. по броя на предприятията кожарската индустрия е най-добре представена в Габрово, следвано от София. По отношението на заетите в това производство първо място държи столицата. От общо 741 души в цялата страна в София са 262 (250 българи и 12 чужденци), а на второ място е Габрово с 236 (217 българи и 19 чужденци) работници. В кожарската индустрия продължава да е застъпен мъжкият труд, който винаги е добре заплатен, мнозинството са професионални работници с

квалифицирана подготовка. В Габрово и в София са използвани в производството и най-много съвременни машини, закупувани най-напред от Франция, а впоследствие внасяни от Германия и Австро-Унгария, Англия. Политиката за насърчаване на местната промишленост съдейства за засилването на процеса по механизация на кожарското производство (масовото модернизиране започва през 1905 г.). В габровските кожарски фабрики са внедрени 108 нови машини от общо 259 в страната (за София те са 70).

Първата съвременна кожарска машина е внесена в Габрово през 1892 г. от братята Калпазанови – т.нар. „цепеначка“, или шпалт машина (изцепва, отделя лицевата част на кожата от останалата, изтънява я според зададена дебелина). През първото десетилетие на XX в. Хр. Вл. Марокинджиев и Калпазанови въвеждат в употреба и едни от най-важните за кожарството устройства – барабаните. Те имат формата на цилиндър, затворен от двете му страни и изработен от висококачествен иглолистен материал – африканско дърво. Използва се за няколко вида операции – дъбене, поддъбване, смраждане, пране, намасяване, багрене. Постепенно те създават машинен парк, който включва парна машина, машина за пердашене (биене, удряне), мелница за дъбилни материали, гланц машина, фалцови за стъргане на кожите, преса за гъон и др. Към 1929 г. в габровските кожарски предприятия се използват 10 цепеначки, 7 саркисвачки, 9 фалц машини, 1 бланширмашина, 1 комбинирана фалц и бланш машина, 8 гланц машини, 3 разбивачки, 13 валцмашини, 3 машини за омекотяване, 13 ръчни и 2 хидравлични преси за изцеждане, 1 преса за шагрениране (служи за нанасяне на десен, рисунък чрез пресоване), 4 шприц апарата (използват се за боядисване на лицевата част на кожата), 16 лакови печки, 1 лакова полировачка, 4 машини за измерване на квадратурата, 1 мелница за мелене на паламут(д), 3 обикновени и 8 големи опъвачки (премахват остатъчната влага от кожата и едновременно я опъват). За обработка в производството се използват кожи от едър (говежди и биволски) и дребен (конски и ярешки) добитък. Най-честите доставки на едри кожи са от о-в Мадагаскар, от Индия, Египет, Америка и Италия, чийто внос представлява $\frac{3}{4}$ срещу $\frac{1}{4}$, осигурена от местните стопанства за разлика от кожите от дребен добитък, които са изключително с местен произход (Vesov 1929, 27, 29–30, 38, 43, 52, 57, 59, 60–61, 66; Tsonchev 1929, 156; Mitev 1998, 30, 33, 197).

Въпреки несигурния и чувствителен към икономически и политически усложнения вътрешен пазар личностите, които формират характеристиката на кожарския занаят през XIX в., неизменно присъстват в листата на производителите и след Освобождението. Сред тях е и Тотю Антипов, който продължава да развива кожарския занаят, но неговото производство остава в рамките на манифактурната организация на труда и не прераства в съвременна фабрична форма. Той няма и преки наследници,

които по примера на натрупания опит и състояние да модернизират и разширят развитието на успешната му производствено-търговска дейност.

Димитър Мичковиц също не успява да разработи манифактурата си в модерно индустриално предприятие. Една от вероятните причини за това е встъпването му в длъжност на кмет на Габрово. От 2 ноември 1879 до 7 ноември 1880 г. той насочва усилията си към благоустройството на града, прави първи стъпки за разработване на общ регулационен план относно архитектурното преобразяване на Габрово съобразно настъпилите нови следосвобожденски условия. Затова и неговите очаквания са отправени към синовете му Цвятко, Стефан и Яким, които да използват бащиния опит и да надграждат в развитието на манифактурата. Но те не обединяват усилията си и се насочват всеки към своя самостоятелна дейност. Стефан, като директор, поема ръководството на кожарска фабрика в София. Най-големият Цвятко става инициатор за обединяване на собствениците на табашки работилници в кожарско сдружение – образуваното през 1887 г. Дружество „Съгласие“, чийто член основател става и самият той. А третият Яким е участник в създаването през 1912 г. на втората габровска кооперативна фабрика „Св. Никола“.

И синовете на Никола Гутев, един от най-старите собственици на табахана, създадена през 1858 г. в Габрово, са въведени в бащиния занаят. Кожарското му заведение е сред петте в страната и първото в Габрово, основано преди Освобождението, което е сред *пионерите на модерното фабрично производство в Габрово*. През 1894–1897 г. той подобрява механизацията и оформя малка кожарска фабрика, която преобразува през 1901 г. в Събирателно дружество „Никола Гутев и синове“. Минчо и Христо Н. Гутеви участват в модернизирането на машинния парк на предприятието, но не сполучват да надраснат стореното от баща им и да го доразвият в по-големи мащаби след неговата смъртта през 1910 г. (Tsonchev 1929, 156–157; Mitev 1998, 28, 29–30, 32; Tarnovski 2005, 3).

Няколко години по-късно, през 1875 г., своя работилница открива и Христо Влаев Марокинджиев, който най-напред започва с производството на мешини. Като закупува през 1887 г. по-голяма и по-удобна работилница, той разширява производството си – освен сантрач, марокин и „набук“ (хромово издъбена и обагрена кожа с велурено-лицева повърхност, предназначена за лица на обувки, галантерийни изделия и облекла) въвежда в листата на продукцията си нови видове кожи – чер юфт и бланк. Механизацията в производството му се ускорява благодарение на държавната политика за насърчаване на местната индустрия. На Пловдивското промишлено изложение през 1892 г. фабриката и нейният собственик са удостоени със сребърен медал, категоричен израз за оценка качеството на произвежданите кожи, която се потвърждава и през 1907 г. с получения златен медал от Лондонското изложение. През 1910 г. той съгражда и модерна фабрична сграда, а след година преобразува

кожарската фирма в Събирателно дружество „Христо В. Марокинджиев и синове“. Тримата му сина Васил, Никола и Иван, придобили специализирано образование и опит, продължават модернизирването на производството и извеждането на фабриката сред първите в България. Васил, който е добре подготвен практически, става технически ръководител на предприятието. Иван е с висше търговско образование и поема управлението му като търговски и административен директор. Никола учи модерно кожарство във Фрейбург, Германия, и замества брат си Васил след смъртта му през 1925 г., като допринася за прилагането на западния опит в производството (**Kniga 1934**, 74–75; **Slavcheva 1994a**, 7; **Mitev 1998**, 28–29, 31; **Armenski 2007**, 177–179; **Tsoneva, Tsonev 2008**, 266).

След участието си като доброволец в Българското опълчение (Х дружина) Васил Костов Новоселов създава през 1878 г. кожарска работилница. Родом от с. Ново село, Троянско, едва 14–15-годишен той се установява в Габрово, за да се обучава на кожарски занаят. Преминува през всички степени на обучение от чирак до майстор и когато получава майсторско свидетелство, решава да се посвети на табачеството. За да укрепне икономически, В. Новоселов става член на Кожарската кооперация „Св. Никола“. Използва машинния ѝ парк и постепенно индустриализира производството си, което поверява на синовете си. Никола, Симеон и Христо се включват в техническото управление на предприятието, осъществяват доставките на суровини и пласирането на продукцията му, а през 1926 г. се ангажират с построяването на съвременна фабрична сграда. Преобразуват предприятието в Събирателно дружество „Васил Новоселов и синове“, което произвежда всички тежини гьон и табан хастар с изпитана трайност (**Kniga 1934**, 88; **Markova, Hristova 1996a**, 4; **Mitev 1998**, 23, 59, 64–65; **Tsoneva, Tsonev 2008**, 273).

Но първият, който решително въвежда механизирването и модернизира габровското кожарско производство, е Йонко Ив. Калпазанов. След завършване на Априловската гимназия учи кожарство в гр. Хлинско, Чехия, като държавен стипендиант, а една година специализира в Лион, Франция. Впечатлен от Парижкото всемирно изложение, през 1889 г. инициира отварянето на табахана, която започва с капитал от 12 хил. лв. (2 хиляди от тях са взети на заем под лихва). Привлича и брат си Христо, по това време собственик на работилница за гайтани. На Първото пловдивско изложение производството им е оценено с връчване на единствения за кожарския бранш тогава златен медал. С капитал от 4 хил. лв. към тях се присъединява и брат им Тотю, търговец на бакалски стоки. И тримата организират през 1893 г. нова работилница, която прераства във фабрика, ориентирана предимно към производството на гьон. Те създават съдружие под формата на Събирателно дружество „Братя Ив. Калпазанови“.

Въпреки съпротивата на табашкия еснаф срещу новаторството им,

след внедряване в производството на машината „цепеначка“ се снабдяват с още нови машини. През 1907 г. откупват патент за производство на бокс, за чиято разработката канят специалист от Париж. Три години по-късно работят и други артикули. Към 1912 г. фабриката е вече триетажна сграда, електрифицирана от динамомашини, организирано е и общарско производство. Машините, доставени от водещи европейски фирми, се обслужват от 25 души. От основаването си до 1922 г. предприятието е събирателно дружество, а след смъртта на големия брат Тотю е преобразувано в акционерно. Синовете на тримата братя продължават делото на бащите си. Иван и Стефан (учи химия в Лайпцигския университет и през 1927 г. става доктор по химия) Йонкови, както Никола и Иван Христови участват в ръководството на фабриката. Единият от синовете на Тотю е търговски представител на Акционерното дружество „Братя Калпазанови“. Руси Тотев не само доставя суровини, но и извършва сделките по реализирането на готовата продукция. Утвърдената марка „Виктория“ на изработвания гъон за обувки се пласира успешно в Сливен, Търново, Елена, Севлиево, Пазарджик, Нова Загора, Чирпан, Плевен, Русе, Добрич и другаде (**Kniga 1934**, 72; **Kadieva 1996**, 2; **Barzakova 1996**, 3; **Mitev 1998**, 30–31; **Armenski 2007**, 166–169; **Tsoneva, Tsonev 2008**, 265).

Две години преди края на деветнадесетото столетие – през 1898 г., своя собствена работилница отваря и Пенчо К. Бонев. Той, както и братя Калпазанови, не е потомствен кожар. Но след като чиракува шест години при Хр. Марокинджиев и преминава през всички степени за усвояване на занаята, пристъпва към създаването на своя табакхана. Само няколко години след началото ѝ, през 1903 г., работилницата му се превръща в малка фабрика. Не закъснява и сдобиването му с право да се ползва от привилегиите на „Закона за насърчаване на индустрията“ след като Министерството на търговията, промишлеността и труда изготвя списък на изделията на кожарската индустрия. Сред тях са и артикули, произвеждани от П. Бонев – гъон, бланк, различни юфтове, трансмисионни ремъци. Той не се задоволява с ролята си на дребен производител, но не разполага с достатъчно средства, за да разшири производството си. Затова се включва сред инициаторите за създаването на кооперативната фабрика „Щастие“. Чрез участието си в сдружението той се възползва от възможността да разполага с модерни машини за частното си производство. До 1916 г., когато напуска кооперацията, П. Бонев успява да укрепи икономически и да построи в северния край на Габрово нова производствена сграда. Оборудвана със съвременни машини и използваща най-новите методи на кожарското производство, фабриката му се превръща в третата най-голяма след тези на братя Калпазанови и Хр. Марокинджиев. Успял да преодолее голямата стопанска криза от 1928–1929 г., Пенчо Бонев дори увеличава производството на гъон на 250 хил. кг и приключва 1931 г. с печалба. Две години по-късно открива отделение за производство на „пикери“ (ударници

за совалки) и на други кожени артикули за текстилната промишленост. За успеха на фабриката спомага и синът му Кольо, който завършва Търговската гимназия в Свищов и специализира кожарство в Германия (Vesov 1929, 26, 45; Kniga 1934, 78; Slavcheva 1994b, 7; Mitev 1998, 31–32; Tsoneva, Tsonev 2008, 268).

Началото на XX в. (най-динамичния и наситен със случвания в българското историческо развитие период) започва с появата на нови структури в кожарския бранш, чрез чието проспериране и Габрово продължава стопанското си издигане. Подбалканският град постепенно се превръща в пример за най-високо развито промишлено средище, в малкото българско „индустриално чудо“. През 1901 г. в страната действат 339 фабрични и промишлено-занаятчийски производствени организации. В същото време само в Габрово функционират 65 събирателни индустриални и промишлено-занаятчийски предприятия и още 7 еднолични модерни фабрики, които представляват 21% от общата национална стопанска система.

По обема на развитие на кожарската промишленост Габрово продължава да заема първо място в България няколко десетилетия и след старта на новото столетие. Девет кожарски заведения до 1914 г. произвеждат гьон и лицеви кожи. Освен тях функционират още 10 по-големи работилници, които в следващите години израстват в индустриални. Заетостта на работната сила в кожарския бранш по това време е 260 работници, чиято годишната продукция е над 500 тона гьон, 312 т юфт и хиляди кв. дециметри (1 дцм = 10 см) лицеви кожи. Политиката за насърчаване на местната индустрия съдейства за утвърждаване и разширяване на съвременното кожарско производство. Габровските кожарски изделия стават едни от най-търсените на вътрешния пазар. Високите им качествени показатели са оценени при участията на габровските кожари на международните изложения и с удостояването на големите фирми със сребърни и златни медали, с грамоти в Лиеж, Белгия (1905 г.), и Лондон, Великобритания (1907 г.).

Опитът на поколения кожари, освобождаването на евтина работна ръка вследствие процесите на пропадане на дребното занаятчийско производство, милитаризирането на кожарските фабрики по време на войните (Балканските 1912–1913 г. и Първата световна война 1914–1918 г.), силните обществено-политически позиции на кожарите и собствениците на фабрики в Габрово са сред обстоятелствата и факторите, които оказват благотворно влияние върху продължаващия възход на габровската кожарска индустрия. Освен примера с Д. Мичковиц още кожарите Янко Проданов, Петко А. Гачев, Ив. Ил. Голосманов, Христо Русев, Пенчо Сватов, Никола Халачев, Цвятко Мичковиц, Никола Гутев, Минчо Н. Гутев, Стоян Нанев се включват в общинското управление като кметове, помощник-кметове, членове на общинския съвет и с обществено-

политическата си дейност съдействат за издигане престижа на кожарската професия (**Mitev 1998**, 33–35; **Tarnovski 2005**, 4–11, 14–19; **Vaptsov 2012**, 43).

Първото десетилетие на XX в. е белязано и от създаването на първата кооперативна кожарска фабрика „Щастие“ в Габрово. Нуждата от индустриализиране на производството и невъзможността на кожарите да се справят сами е в основата на инициативата. Част от основателите ѝ са членове на ликвидиранията табашко дружество „Съгласие“. Дванадесет кожари и еснафски фирми, сред които Пенчо Н. Шанов, Пенчо Шехтанов, Ив. М. Интифов, Радомир С. Радомиров, Стоян Нанев, Ив. Халачев, Пенчо Бонев, Кънчо Христов, Димитър Бикирев, Хр. Ив. Шанов, се обединяват в края на 1905 г. около идеята чрез създаването на кооперация машините и сградите ѝ да бъдат използвани от всички. Според приетия устав основната цел е *да купува разни видове сурови кожи и материали и да ги обработва по модерен начин*. Кооперативната фабрика започва дейността си на 1 януари 1906 г. с първоначален капитал от 80 хил. златни лв. С обединени действия нейните членове успяват да изградят специални отделения за производство на гъон, юфт и други лицеви кожи, които оборудват със съоръжения за мелене на паламуд и дъбови кори, осигуряват се бетонни резервоари и варени каци за всеки съдружник. Чрез постигнатата икономическа стабилност кооперативната фабрика преживява кризата от края на 20-те години на XX в. Независимо че някои от кооператорите излизат, а други се включват като нови членове, на общо събрание през декември 1937 г. единодушно е решено да се продължи срока на дейността ѝ с още 20 години (**Kniga 1934**, 79; **Slavcheva 1995**, 8; **Mitev 1998**, 31; **Tsoneva, Tsonev 2008**, 269).

Успехите на фабрика „Щастие“ мотивира габровските кожари да открият в началото на второто десетилетие на миналия век и втора кооперативна фабрика – „Св. Никола“. Създаването ѝ е реализация на Събирателното дружество „Напредък“, преобразувано през 1912 г. в акционерно, което получава от габровската градска община два декара място за построяването на модерна кожарска фабрика (**Mitev 1998**, 28, 32).

Просперитетът на кожарството през първото десетилетие на XX в. се свързва и с Андрей Момерин, представител на старото поколение промишленици, който открива в 1906 г. кожарска работилница. Той е основател на първата трикотажна фабрика в България. А в новото начинание е подпомогнат от синовете си Христо и Сава, които вече имат опит в производството на кожени изделия. През 1902 г. те започват изработването на кувари, чанти, портфейли и др., за които осигуряват суровини от местни фабрики. Създаването на бащината кожарска работилница ги освобождава от тази зависимост, тъй като А. Момерин се ангажира с изработката на фини кожи. А по време на войните милитаризира производството и въвежда нови артикули – поясни и

ремъчни сунки, лицеви кожи и др. Той изпраща малките си синове Иван и Стефан на специализация в Германия за усвояване на финото кожарство и политехниката. Завърнали се през 1921 г. в Габрово, те преустройват работилницата и въвеждат в производството нова техника: фалцовата инсталация е заменена с шегринова, ръчната манипулация със саркисвачка, а при лакирането – камери за печене на лаковите кожи. Старото помещение се оказва недостатъчно за новата техника и дружествената фирма, преобразувана в акционерно дружество, започва през 1924 г. строителство на нова сграда, която е завършена след две години. Това е последната инициатива на А. Момерин, който умира през 1926 г. Цялото управление и производство на предприятието е продължено от неговите синове (**Kniga 1934, 82; Tsoneva, Tsonev 2008, 274**).

И старият кожар Иван Николов Халачев след участието си в Кооперативната фабрика „Щастие“ организира собствена работилница, която успява да превърне в механизирана кожарска фабрика. Според различни източници тя е създадена в 1908 (в. „Реликви“, май 1996 г.), 1909 („Книга на габровската индустрия“) и 1911 г. („История на габровската кожарска промишленост“). За осъвременяване обработката на кожи са въведени в производството ѝ технически подобрения – парен двигател, барабан и други кожарски машини. След 1919 г. Христо, Никола, Йордан и Цанко Халачеви продължават делото на баща си чрез преобразуваното в Събирателно дружество „Иван. Н. Халачев и синове“ предприятие и допълват производството с нови артикули – барули и фарал. Само няколко години по-късно е създадено Кожарско акционерно дружество „Халачев–Русев“. Основано през 1926 г. в съдружие с Димитър Русев, още през първата година то реализира добри печалби. В края на 20-те години финансовата му стабилност е засегната от започналата световна стопанска криза, което налага фабриката с принадлежащия ѝ инвентар да бъдат прехвърлени за управление на Акционерно дружество „Подем“ (образувано през април 1931 г.) срещу месечен наем. В продължение на 10 години съвместна работа кожарското дружество „Халачев–Русев“ използва печалбите не само за влагане на нови суровини, но и за поддръжка и подновяване на машинния парк (**Kniga 1934, 91; Slavcheva 1996, 4; Mitev 1998, 32; Tsoneva, Tsonev 2008, 270**).

В следващите десетилетия свои предприятия създават и други потомствени кожари, бивши членове на кожарските кооперации „Щастие“ и „Св. Никола“, или габровци, които тепърва се обучават в кожарския занаят. Модерна фабрика за производство на фини кожи и кожени изделия създават на съдружеска основа Ангел Рачев и Банко Радев. През 1914 г. те откриват малка самостоятелна работилница. На 2 август 1919 г. я преобразуват в Събирателно дружество „Рачев и Радев“, а през 1923 г. построяват и нова фабрична сграда. Тръгнали към кожарския занаят с труд, пестеливост и постоянство, след специализация в Австрия и Германия

дватамата се насочват към производство на модерни артикули – чанти, куфари, ръкавици, кожи за мебели, за книговезане, които по качество и елегантност съперничат на европейските изделия. Средно 20–25 работници участват в изработването им, като за суровини са изкупувани овчи и кози кожи. За периода 1929–1935 г. се преработват около 15 000 броя овчи и кози кожи с двойно повече машини и около 40 работници. През 1925 г. фабриката получава златен медал от Горнооряховския мострен панаир, а от Първата габровска промишлена изложба (януари 1927 г.) – диплом (**Kniga 1934, 90; Koleva 1996, 5; Armenski 2007, 190; Tsoneva, Tsonev 2008, 272**).

Сред основателите на Кооперативната фабрика „Св. Никола“ са и двамата братовчеди Иван и Ботю Патеви, които продължават кожарския занаят на бащите си – братята Станчо и Никола Патеви. Първи се обучава в технологията на занаята Ботю. Поради ранната смърт на баща си той чиракува пет години в работилницата на вуйчо си Димитър Бекирев, след което продължава самостоятелно в бащината си работилница. След участието си във Войните (1912–1913 и 1914–1918 г.) отново се захваща с кожарството. През 1919 г. братовчедите вземат под наем още една работилница. Впоследствие под формата на събирателно дружество основават собствената кожарска фабрика „Ботю и Иван Патеви“, която разширяват след закупуването на нова сграда, оборудвана със съвременни машини за производство основно на гъон. Те строят и нови помещения за мокро варово и дъбилно сухо щавене на кожите, апретурна, както и жилища за работещите. Вносната техника от Англия и разгърнатата сградна площ им позволява да разширят производствения обем, който към 1934 г. достига до 150–180 хил. кг годишно обработен гъон (**Kniga 1934, 87; Markova, Hristova 1996b, 5; Tsoneva, Tsonev 2008, 274**).

В периода след 1918 г. нови кожарски работилници отварят още Георги П. Плачков, Христо Марев, Пенчо Хр. Мадемов, Лалю Балабанов, Васил Денев, Иван Христов, Христо Папазов, Стоян Нанев, И. Донев и П. Цонев, Васил Хубанов и Илия Христов, братя Проданови, Аврам Шопов и др. Койчо Митев счита, че тяхното създаване не е само *признак на оживление в производството*, а и *израз на стремежа да се запазят натрупаните финансови средства чрез влагането им в материални производствени ценности*. И според него доказателство за това е основаната през 1917 г. Индустриална банка, инициатива на 12 стопански производители и търговци, между които кожарските фирми „Хр. В. Марокинджиев и снове“, „Никола Гутев и снове“. Тя обслужва клиенти из средите на габровските промишленици и търговци. Сред извършваните търговски сделки са и такива със сурови кожи и кожени изделия чрез осигуряване на складове, наемане на посредници, камиони, отпускане на кредити (**Mitev 1998, 54, 88, 92; Vasileva 1998, 10; Armenski 2007, 181, 202–203, 205**).

Продължител на семейната традиция е и Георги П. Плачков, който

се обучава на кожарство в работилницата на баща си. Началото на неговата самостоятелна практика е поставено през 1919 г., когато решава да започне производството на каиши и кожени машинни части за текстилните фабрики, мелници и вършачки, дотогава внасяни от Европа. През 1922 г. получава предложение от кожарската фабрика „Никола Гутев и снове“ за работа на съдружески начала. След три години Г. Плачков се отделя самостоятелно, за да се утвърди към 1930 г. като най-търсения производител на всички кожени машинни части. Той започва преди Пенчо Бонев производството на кожени пикери за совалките на текстилните машини – едно ново производство за периода у нас (**Kniga 1934, 94**).

Сред младите габровски индустриалци, които стартират в кожарското производство от обикновени работници, е и Христо Марев. През 1919 г. майсторът и търговец открива самостоятелно производство на юфт, фодри и марокини. Десет години по-късно той е собственик на модерната фабрика „България“, която се специализира не само в посочените изделия, но още – бокс, белони, лакове, мебелни и книговезки кожи, кожи за чанти и ръкавици (**Kniga 1934, 92; Mitev 1998, 54, 59; Tsoneva, Tsonev 2008, 275**).

Въпреки че не е потомствен кожар, благодарение на чиракуването си във фабриката на Стоян Нанев в с. Бичкинята (от 1955 г. кв. на Габрово), след членството си в кооперация „Св. Никола“ Пенчо Хр. Мадемов организира през 1920 г. собствено производство. След седем години открива самостоятелна фабрика предимно за производство на гъон (**Kniga 1934, 95; Mitev 1998, 54; Armenski 2007, 196; Tsoneva, Tsonev 2008, 275**).

Подемът в габровската кожарска индустрия се свързва и с периода на временна стабилизация, настъпила в следвоенните години. За габровските кожари той започва в края на 1923 г. Още на следващата 1924 г. кожарското производство достига и надминава довоенното ниво. Собствениците на много кожарски работилници осъществяват строителство на нови сгради, набавят допълнително нови машини, увеличават производствения си обем, разширяват се до степен на фабрики. В условията на стабилизацията се развива и фабриката на Стоян Нанев. Без да е наследник на кожарски род, той бързо усвоява занаята като чирак при Хр. Марокинджиев, впоследствие става съдружник в Кооперативната фабрика „Щастие“ и дълги години работи за нейния престиж. Постепенно привлича към стария поминък синовете си Иван и Наньо. Изпраща по-големия, Иван, дори на специализация в Германия. Но през 1923 г. Ст. Нанев се отделя и става собственик на самостоятелна фабрика, в която основни двигатели за нейното осъвременяване са синовете му. Те работят и за разнообразяване листата на изделията – юфт, марокин, бокс, шевро, гюдерии, хромови каишки, ударни ремъци, гъон, които по своето качество са търсени на българския пазар.

Кожарството привлича или се превръща в професия и за габровци,

чиято образователна подготовка е в съвсем различна област на приложение. Например Христо Папазов, който по образование е юрист, влага през 1923 г. средства в откриването на предприятие за обработка на местни овчи, телешки и кози кожи, към което функционира и ателие за мебелни кожи, чанти, куфари, портфейли и др. (**Kniga 1934**, 83, 96; **Mitev 1998**, 54, 55, 59; **Tsoneva, Tsonev 2008**, 271, 273).

Характерна особеност в развитието на габровското кожарство в следващите години е, че по отношение на собствеността преобладават събирателните дружества, като някои от тях се преустройват в акционерни. През 1923 г. 14 кожарски фабрики в Габрово са собственост на 6 акционерни, 6 събирателни и 2 кооперативни дружества. Според правното определение на Търговския закон при събирателните дружества членовете им носят неограничена и солидарна отговорност. А при кооперативната форма съдружниците вземат участие с определен дялов капитал, без да са неограничено отговорни. Кооперациите са доброволни сдружения на дребни производители, чиито стопански цели не могат да бъдат осъществени индивидуално (**Sbornik 1918**, 503–518).

Поради замърсяването на околната среда, през 1928–1929 г. е извършено ново териториално устройство на кожарските предприятия в Габрово, част от които по това време се оказват разположени в населени жилищни квартали. След решение на Върховния ветеринарен съвет при Министерството на земеделието и държавните имоти, на основание заповед на габровския околийски ветеринарен лекар от 16 май 1928 г. са закрити кожарските работилници, които функционират на улиците „Орловска“ и „Брянска“ (старите махали Лъката и Табаците) и е наложено преместването им в северния край на града, постепенно обособил се като индустриална зона.¹⁰

Още през 1928 г. габровската кожарска индустрия изпитва влиянието на световната стопанска криза. Тя намира проявление в намаляването на вноса на чуждестранни суровини и спомагателни материали, на продажната стойност на готовата продукция, в спада на търсенето на някои видове кожарски изделия (гъон и лицеви кожи), в ограничаването размера на производството, съкращаването на част от персонала. Историографът д-р Петър Цончев сочи поименно собствениците и кожарските предприятия в Габрово, които продължават да функционират към началото на 1929 г.: братя Калпазанови, Хр. Марокинджиев, Никола Гутев и синове, фабрика „Щастие“, Пенчо Бонев, Стоян Нанев, Русев и Халачев, Пенчо Н. Шанов, Рачев и Радев, братя Н. и П. Ботеви, Андрея Момерин, фабрика „Св. Никола“, Цонев и Донев. Той бележи, че още 53 занаятчийски кожарски работилници и 12 стари табакхани не спират изработването на традиционните кожарски артикули отпреди 1878 г., но финансово по-нестабилните от тях са принудени да обявят мораториум

¹⁰ Първи български кожарски вестник. Габрово, бр. 19/08 декември 1928 г., с. 1.

(въздържане от действия). През 1929–1930 г. заявяват отлагане, въздържане от производствена дейност кожарските фирми „Русев и Халачев“, „Васил Новоселов“, „Никола Гутев и синове“, „Пенчо Н. Шанов“, „Стоян Нанев“, „Георги Ст. Плачков“. Във финансова несъстоятелност са Акционерното дружество „Андрея Момерин“ и Кооперативна фабрика „Св. Никола“. Опит да се преодолее кризата е създаването на нова кожарска кооперация „Победа“. В началото на 1934 г. значителна група производители се обединяват в сдружение на кооперативни начала, за да се подпомогнат в осигуряването на сурови кожи, спомагателни материали, машини и съоръжения. Целта на обединението е да се правят доставки за членовете му на по-ниски цени. Поради непреодолими вътрешни различия и борби между собствениците, след близо осем години дейност кооперацията е ликвидирана.

Постепенно в следващите пет години габровската кожарска индустрия укрепва. Факторите, които съдействат за активизиране на фабричното и занаятчийско кожарско производство през втората половина на 30-те години, са увеличението на държавните доставки за българската войска, както и износът на гъон и мешини за Германия, реализиран според тогавашните търговски спогодби между двете страни. Увеличената номенклатура на габровските кожарски изделия и доброто им качество, което се налага не само на вътрешния, но и на външните пазари, също спомагат за издигане ръста на кожарското производство в Габрово. От мораториум излизат предприятията „Стоян Нанев“, „Георги Ст. Плачков“, „Васил Новоселов“, „Никола Гутев и синове“, а обявеното в несъстоятелност АД „Андрея Момерин“ е изкупено от АД „Братя Калпазанови“. Към края на м. септември 1939 г. в Габрово има 15 индустриални предприятия от кожарския бранш. Тези данни потвърждават констатация на П. Цончев, че *старият занаят по производство и брой на работилници и работници е останал вече доста назад*, а в Габрово новата кожарска индустрия *има всички условия да се развива: тя има много добро настояще и ѝ се чертае още по-добро бъдеще* (Tsonchev 1929, 156; Mitev 1998, 60, 62, 64–65, 66).

Израз за преуспяването на габровското индустриално производство са двете мострени изложби, организирани в Габрово през 1927 и 1935 г. На първата, открита на 16 януари 1927 г., участват 205 изложители от 35 бранша, сред които и представители на кожарската индустрия. Цвятко Бобошевски, министър на търговията, дава висока оценка за прогреса на габровските индустриалци и занаятчии, чието участие на изложбата е свидетелство, че конкурират и успешно съперничат на европейските стоки. На 1 ноември 1935 г. е открита втората индустриална изложба, организирана от Габровския съюз на индустриалците. В нея участват 230 изложители от 75 предприятия и от тях 22 кожари. Тя утвърждава промишлено Габрово като *най-хубавият брилянт от короната на*

българското царство (Boteva 1995, 1, 4; Boteva 1996, 1).

С цел по-широкото популяризиране на кожарството, за организирането на по-широка просвета за кадрите на кожарската индустрия през август 1928 г. се пристъпва и към създаването на специализирано издание – „Първи български кожарски вестник“, който се отпечатва в Габрово, но е предназначен за кожарите от цяла България. В него се поместват статии с различно съдържание – особености в технологията на производство, разпространение на съвременни методи за обработка на кожите, практически съвети и упътвания за използване на машини, технически съоръжения, суровини и спомагателни материали. Почерпени от местни или чуждестранни източници, с публикуването на многообразни материали се цели представянето на професионална информация, с която да се задоволят *най-бързо, най-точно и най-пълно* интересите на кожарите, да се събуди тяхната инициатива за модернизиране на производството. Основател на вестника е Сабо Янош, директор на откритото на 1 октомври 1928 г. кожарско училище в Ловеч, а негови редактори са Андрей Мутафчиев и Г. Серафимов. *Да подготви добри занаятчии по кожарство, за да може по такъв начин да се подобри местната кожарска индустрия* са основните цели за неговото откриване. По-голяма е нуждата от такова училище за габровския кожарски бранш. Но индустриалците в Габрово не отделят необходимите средства, както и не са достатъчно настоятелни пред отговорните държавни органи, за да бъде то открито в най-големия кожарски център на България, каквото е Габрово по това време. Но габровските кожари имат възможността да участват в четиримесечен курс, организиран от Сабо Янош през м. февруари 1928 г. В него се включват 137 души – от тях 36 са майстори, а 101 – работници. Курсът е успешно завършен само от 51 човека. През следващите години продължават да се организират опреснителни курсове, но твърде нередовно (Mitev 1998, 67–68).¹¹

В условията на Втората световна война, в началото на 1940 г., е въведен контрол върху производството и реализирането на изделията, от който особено силно са засегнати кожарските индустриални заведения. През 1936 г. Министерството на търговията, промишлеността и труда издава правилник, а въз основа на заповед на министъра той се прилага чрез специални регистри, в които са вписвани количествата на постъпилите за обработка кожи, времетраенето на изработване и количеството на излезлите след дъбилния процес; нарежда ограничаване броя на предприятията, които работят с биволски и волски кожи; установява капацитета и техническите възможности с оглед определяне на нарядите от суровите кожи, начините за обработката им; изисква разпределението на готовите кожарски изделия да се извършва от Главното комисарство по

¹¹ Нашата задача. – Първи български кожарски вестник. Габрово, бр. 1/01 август 1928 г., с. 1.

снабдяването и Министерството на войната; задължава всички кожарски фабрики и по-големи занаятчийски кожарски предприятия да поддържат специални лица надзорници, които да бъдат за правилното и цялостно приложение на наредбите. През април 1940 г. по инициатива на правителството е приет „Закон за гражданска мобилизация“. Под действията на този закон попадат и габровските кожарски фабрики, които по това време са 21. От тях мобилизирани са 11: АД „Пенчо К. Бонев“, АД „Хр. Марокинджиев“, АД „Бр. Ив. Калпазанови“, АД „Ботьо и Иван Патеви“, АД „Ив. Донев и синове“, „Стоян Нанев“, КФ „Щастие“, АД „Подем“, „Пенчо Хр. Мадемов“, АД „Васил К. Новоселов и синове“, АД „България“. От собствениците им се изисква да обезпечат изпълнението на военните поръчки. Въпреки предприетите от правителството мерки за поставяне на кожарската промишленост под контрол тя намалява своя обем. Предприятията в Габрово работят с около 70% сурови говежди и биволски вносни кожи. Доставките на дъбилни суровини са също вносни. Но след началото на войната импортьт им е затруднен. През 1940 г. се внася известно количество аржентински кожи съгласно спогодба между България и Съветския съюз. Но запасите бързо намаляват, а кожите от местен произход не достигат за максималното натоварване на производствения капацитет. Снабдяването на кожарската ни промишленост с местни суровини и материали представлява според Хр. С. Мъдров *най-тежката и най-актуална проблема на кожарското ни стопанство* през военните години (Mitev 1998, 86, 89; Madrov 1942, 275, 285–286).

Производството си намаляват дори трите най-големи габровски фабрики – „Хр. Марокинджиев“, „Бр. Ив. Калпазанови“ и „Пенчо К. Бонев“, чиито резерви от сурови кожи спадат няколко пъти за година. В следващия период, до края на войната, местната кожарска промишленост дава около 50% от производството на кожени артикули. Недостигът на суровини продължава и след 1945 г. въпреки подобрената система за снабдяване със суровини. През 1946 г. по-голямата част от предприятията работят с 20% от общия си капацитет, което ги застрашава от спиране. Въпреки това някои от собствениците получават държавна подкрепа и предприемат инициативи за ново строителство и разширяване на производството. Събирателните дружества „Васил К. Новоселов“ и „Георги Ст. Плачков“ получават разрешение за изграждане на допълнителни работни сгради, складове, за монтиране на нови машини. Разширения предприема и кожарската фирма „Лалю Балабанов“. К. Митев счита, че насърчаването и поддържането предприемчивостта на собствениците *съдейства за съживяване и възстановяване на икономиката* (Mitev 1998, 86, 89, 107–108).

Според приетия двегодишен стопански план за 1945–1946 г. се изисква от кожарската индустрия да достигне 61% от нивото на довоенната 1939 г. и дори да го надмине. В края на 1947 г. девет от най-големите

габровски кожарски предприятия произвеждат количество продукция над предвиденото. За първата година от реализирането на двегодишния стопански план кожарската индустрия в Габрово го изпълнява на 113% за твърдите кожи и на 25% за меките. Неизпълнението за втория вид се дължи на недостатъчното количество суровини. За да преодолеят недостига на сурови кожи и спомагателни материали, както и за да не се позволи някои да преустановят работа, част от габровските кожари занаятчийски предприемат стъпка към коопериране. През март 1947 г. се слага началото на кожарска трудовопроизводителна кооперация. Сред първите основатели на кооперативната структура, наречена „Освобождение“, са Стефан Хр. Гъдев и Златю Ст. Златев, собственици на механизирани занаятчийски работилници. Около 20 души кооператори обработват изключително лицеви кожи и разполагат с материална база, която включва дъбилен барабан, цепеначка, фалц, гланц машини и др. (Madrov 1942, 275, 285–286; Mitev 1998, 111–112).

На 23 декември 1947 г. с извършената национализация на индустрията в Габрово са иззети от собствениците им 20 кожарообработващи фабрики, едно кожарочантаджийско предприятие и едно за производството на кожен туткал, които произвеждат най-малко 15 т гъон годишно, както и значително количество меки кожи – т.е. обработват над 46% от цялото количество сурови кожи. С цел създаване на по-добра организация на производство, през първата половина на 1948 г. се пристъпва към тяхната реорганизация. Като самостоятелни предприятия за обработка предимно на гъон и бокс се обособяват „Братя Ив. Калпазанови“, „Хр. В. Марокинджиев“ и „Пенчо К. Бонев“. На други са променени наименованията и са насочени към изработката на точно определени артикули. Фабриката „Георги Ст. Плачков“ се специализира като единствена за производство на кожени ремъци и други технически артикули за цялата страна. Фабриците „България“, „В. К. Новоселов“, „П. Мадемов“, „Ботю и Иван Патеви“ започват да изработват предимно лицеви кожи. Трети са закрити и престават да съществуват като производствена структура – „Ст. Нанев“, „Щастие“, „Димитър Русев“ и др.

Следват години на подобрене на материалната база, на обединяване на кожарските предприятия под единно стопанско ръководство, производство на нови артикули, осъществяване на редица механизации въз основа на внедрените технологични рационализации. През 1955 г. е извършено ново преструктуриране на останалите шест кожарски предприятия – „Христо Ботев“ (бившето „Бр. Ив. Калпазанови“); „Васил Левски“ („Г. Ст. Плачков“); „Първи май“ („Хр. В. Марокинджиев“); „Димитър Благоев“ („П. К. Бонев“); „Георги Кирков“ („Ив. Донев“) и „Ганчо Лапаков“ („Рачев и Радев“) – които са обединени административно в едно под името Държавно индустриално предприятие „Д. Благоев“, а от 1963 г. – назовано кожарски завод. Обединението не е само

административен акт, но то спомага за *по-нататъшното развитие, усъвършенстване и специализация на отделните цехове*: № 1 – за твърди, лицеви и „замшеви“ (произвеждат се от дребен рогат добитък и сърна, с голяма устойчивост при многократно намокряне и пране) кожи; цех № 2 – за технически изделия – пикери, арматури, каиши и др.; № 3 и 4 – за твърди кожи; № 5 – за лицеви кожи – бокс, юфт, лак; № 6 – за промишлена мас, туткал и желатин (Mitev 1998, 113–114, 125).

След национализацията през 1947 г. в Севлиево продължават да работят дружествата с ограничена отговорност „Цар Симеон II“ и „Успех“, но вече обединени в Държавна кожарска фабрика с променено име „Форда“, която произвежда основно свински лицеви и мешинени кожи, обикновен и ефектен свински бокс. От 1951 г. Държавното индустриално предприятие е преименувано на „Ахмед Татаров“.¹²

Развитието на кожарството през вековете до съвременните му форми на производство е свидетелство не само за устойчивост, но и за възприемчивост на модерните технологии и съвременни машини. То е сред малкото традиционни български поминъци, които във времето постепенно се трансформират от занаят през манифактура и достигат до индустриалния етап в своето израстване. Кожарският занаят е важен поминък не само на потомствени фамилии, но и професия на хора, които насочват интересите си към производството на кожи. През 1940 г. Петър Константинов, който прави антропогеографски преглед на съвременната индустрия и предприемчивост на габровци, отбелязва: *Характерна особеност на габровската индустрия е нейната разнообразност. Тя е резултат на нашите условия, труд и капитал. Наред с малките фабрики са издигнати и големи. Процесът на развитието им върви непрекъснато, без оглед на средствата. Спиране няма. Подобрява се инвентара и машинарията, дървената конструкция се заменя с железобетонова, скъпата и неикономична двигателна енергия се измества от електрификацията. Техническият персонал добива в специалните училища научни и опитни познания.*

Силата на габровските промишленици се крие в това, че те се съобразяват и вървят в хармония с развитието на техниката и изискванията на живота, без оглед на средствата... (Konstantinov 1940, 44–45). И тази негова констатация, без съмнение, е приложима за летописа на кожарството. А Габрово и Севлиево утвърждават своята стопанска специфика и чрез неговото многовековно развитие както на традицията, така и на модернизацията в кожарското производство.

¹² Държавен архив – Габрово, ф. 695, оп. 7, а.е. 483.

ИЗВОРИ / SOURCE TEXTS:

Dnevnik 1886: Dnevnik na IV obiknoveno narodno sabranie, I redovna sesia, 47-mo zasedanie – 22 dekemvri 1884 g. Sofia, 1886 g. [Дневник на IV обикновено народно събрание, I редовна сесия, 47-мо заседание – 22 декември 1884 г. София, 1886 г.].

IBI 1966: Izvori za balgarskata istoria. T. XIII: Turski izvori za balgarskata istoria. Seria XV–XVI v. N. Todorov, B. Nedkov (sast.). Sofia: BAN, 1966 [Извори за българската история. Т. XIII: Турски извори за българската история. Серия XV–XVI в. Н. Тодоров, Б. Недков (съст). София: БАН, 1966].

Janssen 1880: C. Janssen. Consulat général de Belgique en Bulgarie. Rapport № 154. Sophia, le 4 juin 1880. [Signé] Le consul général de Belgique en Bulgarie. – In: *Royaume de Belgique. Recueil consulaire*. T. 32: 1880. Bruxelles, 1880.

Sbornik 1918: Sbornik na deystvuyushtite sadebni zakoni v tsarstvoto (1878–1918 g.). Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 1918 [Сборник на действующите съдебни закони в царството (1878–1918 г.). София: Държавна печатница, 1918].

АРХИВНИ ИЗТОЧНИЦИ / ARCHIVAL SOURCES:

Darzhaven arhiv–Gabrovo, f. 695 – Darzhavnото industrialno predpriyatie „Ahmed Tatarov“ [Държавен архив – Габрово, ф. 695 – Държавното индустриално предприятие „Ахмед Татаров“].

Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“ – Balgarski istoricheski arhiv, Osmanski arhiv pri Ministerskia savet na R. Turtsia v Istanbul (VOA, MM 4023) [Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, Османски архив при Министерския съвет на Р. Турция в Истанбул (ВОА, ММ 4023)].

Regionalen istoricheski muzey–Gabrovo (RIMG 6019) [Регионален исторически музей – Габрово (РИМГ 6019)].

ВЕСТНИЦИ / NEWSPAPERS:

„Dunav“, god. VII, br. 574, 12 may 1871 g. [„Дунав“, год. VII, бр. 574, 12 май 1871 г.].

„Dunav“, god. VIII, br. 705, 27 avgust 1872 g. [„Дунав“, год. VIII, бр. 705, 27 август 1872 г.].

„Parvi balgarski kozharski vestnik“. Gabrovo, god, I, br. 1/01 avgust 1928 g. [„Първи български кожарски вестник“. Габрово, год. I, бр. 1/01

август 1928 г.].

„Parvi balgarski kozharski vestnik“. Gabrovo, god. I, br. 19/08 dekemvri 1928 g. [„Първи български кожарски вестник“. Габрово, год. I, бр. 19/08 декември 1928 г.].

„Tsarigradski vestnik“, god. IX, br. 444, 15 avgust 1859 g. [„Цариградски вестник“, год. IX, бр. 444, 15 август 1859 г.].

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Armenski 2007: St. Armenski. *Almanah na gabrovskite industrialtsi. 1882–1947*. Gabrovo: Eks-Pres, 2007 [Ст. Арменски. *Алманах на габровските индустриалци. 1882–1947*. Габрово: Екс-Прес, 2007].

Atanasova 2014: Sv. Atanasova. *Tarnovskite targovski druzhestva prez Vazrazhdaneto. Modeli za stopansko razvitie*. V. Tarnovo: Faber, 2014 [Св. Атанасова. *Търновските търговски дружества през Възраждането. Модели за стопанско развитие*. В. Търново: Фабер, 2014].

Barzakova 1996: Yu. Barzakova. Trimata bratya zavladyavat balgarskite pazari. – *V-k „Relikvi“*, br. 4/may 1996 g., 3 [Ю. Бързакова. Тримата братя завладяват българските пазари. – *В-к „Реликви“*, бр. 4/май 1996 г., 3].

Bastreva 1996: A. Bastreva. Kozharskoto uchilishte. – *V-k „Relikvi“*, br. 4/may 1996 g., 3 [А. Бастрева. Кожарското училище. – *В-к „Реликви“*, бр. 4/май 1996 г., 3].

Boteva 1995: D. Boteva. Parvata gabrovska industrialna izlozhba. – *V-k „Relikvi“*, br. 3/10 oktomvri 1995 g., 1, 4 [Д. Ботева. Първата габровска индустриална изложба. – *В-к „Реликви“*, бр. 3/10 октомври 1995 г., 1, 4].

Boteva 1996: D. Boteva. Vtorata industrialna gabrovska izlozhba. – *V-k „Relikvi“*, br. 4/may 1996 g., 1 [Д. Ботева. Втората индустриална габровска изложба. – *В-к „Реликви“*, бр. 4/май 1996 г., 1].

Dimitrov 1980: Str. Dimitrov. Gabrovo prez perioda na osmanskia feodalizam. – V: *Istoria na Gabrovo*. Str. Dimitrov, V. Vasilev, D. Sharlanov (red.). Sofia: OF, 1980, 17 – 48 [Стр. Димитров. Габрово през периода на османския феодализъм. – В: *История на Габрово*. Стр. Димитров, В. Василев, Д. Шарланов (ред.). София: ОФ, 1980, 17–48].

Gabenski 1903: Hr. i P. Gabenski. *Istoriyata na grada Gabrovo i gabrovskite vastania*. Gabrovo: Pечатnitsa „Zarya“, 1903 [Хр. и П. Гъбенски. *Историята на града Габрово и габровските въстания*. Габрово: Печатница „Заря“, 1903].

Galizov 1967: N. Galizov. Za zanayatite i targoviyata v Sevlievo prez Vazrazhdaneto. – V: *Sevlievo i Sevlievskia kray 1844–1964. Izsledvania, materialy i dokumenti. Chast 1*. Hr. Yonkov (red., sast.). Sofia: OF, 1967, 159–163 [Н. Гализов. За занаятите и търговията в Севлиево през Възраждането. – В: *Севлиево и Севлиевския край 1844–1964. Изследвания, материали и*

документи. Част 1. Хр. Йонков (ред., съст.). София: ОФ, 1967, 159–163].

Gandev 1954: Hr. Gandev. Kam istoriyata na promishlenia kapitalizam u nas prez Vazrazhdaneto. – *Istoricheski pregled*, 1954, № 4, 81–116 [Хр. Гандев. Към историята на промишления капитализъм у нас през Възраждането. – *Исторически преглед*, 1954, № 4, 81–116].

Gandev 1976: Hr. Gandev. *Problemi na balgarskoto Vazrazhdane*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1976 [Хр. Гандев. *Проблеми на българското Възраждане*. София: Наука и изкуство, 1976].

Ganev 1967: N. Ganev. Sevlievo – proizhod i ime (dopalnitelni izsledvania). – V: *Sevlievo i Sevlievskiyat kray 1844–1964. Izsledvania, material i dokumenti. Chast 1*. Hr. Yonkov (red., sast.). Sofia: OF, 1967, 188–202 [Н. Ганев. Севлиево – произход и име (допълнителни изследвания). – В: *Севлиево и Севлиевският край 1844–1964. Изследвания, материали и документи. Част 1*. Хр. Йонков (ред., съст.). София: ОФ, 1967, 188–202].

Istoria 1985: *Istoria na Bulgaria. Tom 5: Balgarsko vazrazhdane XVIII–sredata na XIX vek*. N. Todorov i kol. (red.) Sofia: BAN, 1985 [*История на България. Том 5: Българско възраждане XVIII–средата на XIX век*. Н. Тодоров и кол. (ред.) София: БАН, 1985].

Kadieva 1996: Ya. Kadieva. Familia Kalpazanovi – dostoini hora. – *V-k „Relikvi“*, br. 4/may 1996 g., 2 [Я. Кадиева. Фамилия Калпазанови – достойни хора. – В-к „Реликви“, бр. 4/май 1996 г., 2].

Kniga 1934: *Kniga na gabrovskata industria*. Yu. N. Nestorov (red.). Sofia: Pечатnitsa „Книпеграф“ АД, 1934 [*Книга на габровската индустрия*. Ю. Н. Несторов (ред.). София: Печатница „Книпеграф“ АД, 1934].

Koledarov 1967: P. Koledarov. Sevlievo prez pogleda na chuzhdite pateshestvenitsi (ot HVII v.) do Osvobozhdenieto na Bulgaria. – V: *Sevlievo i Sevlievskiyat kray 1844–1964. Izsledvania, material i dokumenti. Chast 1*. Hr. Yonkov (red., sast.). Sofia: OF, 1967, 171–187 [П. Коледаров. Севлиево през погледа на чуждите пътешественици (от XVII в.) до Освобождението на България. – В: *Севлиево и Севлиевският край 1844–1964. Изследвания, материали и документи. Част 1*. Хр. Йонков (ред., съст.). София: ОФ, 1967, 171–187].

Koleva 1996: L. Koleva. Zlaten medal za fina kozhena galanteria. – *V-k „Relikvi“*, br. 4/may 1996 g., 5 [Л. Колева. Златен медал за фина кожена галантерия. – В-к „Реликви“, бр. 4/май 1996 г., 5].

Konstantinov 1940: P. Konstantinov. *Gabrovo i Gabrovsko. Antropogeografski ocherk*. Gabrovo: Pечатnitsa „Moderno izkustvo“, 1940 [П. Константинов. *Габрово и Габровско. Антропозеографски очерк*. Габрово: Печатница „Модерно изкуство“, 1940].

Konstantinova 2010: N. Konstantinova. Traditsionni i moderni formi na sdruzhenia i tehnite naimenovania v Sevlievo i Sevlievsko (kraya na XIX–nachaloto na XX v.). – V: *Sastoyanie i problemi na balgarskata onomastika. Tom 10: Posveten na 90-godishninata ot rozhdenieto na prof. Nikolay Kovachev*.

Т. Balkanski i kol. (red.). V. Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2010, 105–141 [Н. Константинова. Традиционни и модерни форми на сдружения и техните наименования в Севлиево и Севлиевско (края на XIX–началото на XX в.). – В: *Състояние и проблеми на българската ономастика. Том 10: Посветен на 90-годишнината от рождението на проф. Николай Ковачев*. Т. Балкански, и кол. (ред.) В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2010, 105–141].

Kosev 1968: К. Kosev. *Za kapitalisticheskoto razvitie na balgarskite zemi prez 60-te i 70-te godini na XIX vek*. Sofia: BAN, 1968 [К. Косев. *За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX век*. София: БАН, 1968].

Kovachev, Tsoneva 2016: R. Kovachev, D. Tsoneva. Harakteristika na demografskoto razvitie i imennata sistema na zhitelite na Gabrovo v kraia na XVII vek. – *Izvestia na Regionalen istoricheski muzey – Gabrovo*, 4, 2016, 53–81 [Р. Ковачев, Д. Цонева. Характеристика на демографското развитие и именната система на жителите на Габрово в края на XVII век. – *Известия на Регионален исторически музей – Габрово*, 4, 2016, 53–81].

Madrov 1942: Hr. S. Madrov. Problemi na kozharskata ni promishlenost. – *Spisanie na Balgarskoto ikonomicheskoto družestvo*, 1942, № 5 (м. май), 273–288 [Хр. С. Мъдров. Проблеми на кожарската ни промишленост. – *Списание на Българското икономическо дружество*, 1942, № 5 (м. май), 273–288].

Markova, Hristova 1996a: Y. Markova, B. Hristova. Neosashtestvenite planove na bratya Novoselovi. – *V-k „Relikvi“*, br. 4/май 1996 г., 4 [Й. Маркова, Б. Христова. Неосъществените планове на братя Новоселови. – *В-к „Реликви“*, бр. 4/май 1996 г., 4].

Markova, Hristova 1996b: Y. Markova, B. Hristova. Bratovchedi sadruzhnitsi. – *V-k „Relikvi“*, br. 4/май 1996 г., 5 [Й. Маркова, Б. Христова. Братовчеди съдружници. – *В-к „Реликви“*, бр. 4/май 1996 г., 5].

Milenova 2012: I. Milenova. Restavriranata tabahana i ekspozitsiyata „Tabashkiyat zanayat v Sevlievo“. – V: *Narodnite zanayati. Minalo, nastoyashte i badeshte. Tom VII*. A. Goev (sast. i red.). Gabrovo: Faber, 2012, 375–380 [И. Миленова. Реставрираната табакхана и експозицията „Табашкият занаят в Севлиево“. – В: *Народните занаяти. Минало, настояще и бъдеще. Том VII*. А. Гоев (съст. и ред.). Габрово: Фабер, 2012, 375–380].

Mitev 1995: Pl. Mitev. Darzhavnata reglamentatsia na gradskoto stopanstvo v balgarskite zemi prez XVIII vek. – V: *Sazdavane i razvitie na moderni institutsii v balgarskoto vazrozhdensko obshtestvo. Istoricheski studii*. Pl. Mitev (red.). Sofia: Kooperatsia IF–94, 1995, 50–82 [Пл. Митев. Държавната регламентация на градското стопанство в българските земи през XVIII век. – В: *Създаване и развитие на модерни институции в българското възрожденско общество. Исторически студии*. Пл. Митев (ред.). София: Кооперация ИФ–94, 1996, 50–82].

Mitev 1998: K. Mitev. *Istoria na gabrovskata kozharska promishlenost*. Gabrovo: Kozharski zavod „Lav“ AD/Istorichesko druzhestvo „D-r P. Tsonchev“–Gabrovo, 1998 [К. Митев. *История на габровската кожарска промишленост*. Габрово: Кожарски завод „Лъв“ АД/Историческо дружество „Д-р П. Цончев“–Габрово, 1998].

Nedialkov 2012: P. Nedyalkov. *Nahia (kaza Hotalich) Selvi prez osmanskia period XV–XIX vek (Doklad, iznesen na natsionalna nauchna konferentsia „430 godini Sevlievo grad“ – 26 noemvri 2010 g., Sevlievo)* [onlayn]. V: Petko Naydenov, Sevlievo. Качен на 15 april 2012 g. Dostapno na <https://selvi-istoria.blogspot.com> [01.11.2022 g.] [П. Недялков. *Нахия (каза Хоталич) Селви през османския период XV–XIX век (Доклад, изнесен на национална научна конференция „430 години Севлиево град“ – 26 ноември 2010 г., Севлиево)* [онлайн]. В: Петко Найденов, Севлиево. Качен на 15 април 2012 г. Достъпно на <https://selvi-istoria.blogspot.com> [01.11.2022 г.].

Paskaleva 1967: V. Paskaleva. *Iz stopanskoto minalo na Sevlievo prez Vazrazhdaneto*. – V: *Sevlievo i Sevlievskiyat kray 1844–1964. Izsledvania, material i dokumenti. Chast I*. Hr. Yonkov (red., sast.). Sofia: OF, 1967, 13–30 [В. Паскалева. *Из стопанското минало на Севлиево през Възраждането*. – В: *Севлиево и Севлиевският край 1844–1964. Изследвания, материали и документи. Част I*. Хр. Йонков (ред., съст.). София: ОФ, 1967, 13–30].

Petrov 1994: Ts. Petrov. *Obyavyavaneto na Gabrovo za grad i okoliyski tsentar*. – V: *Gabrovo 130 godini grad – 1860–1990 g.* Ts. Petrov (sast. i red.). Gabrovo: ObS–Gabrovo, 1994, 9–22 [Ц. Петров. *Обявяването на Габрово за град и околийски център*. – В: *Габрово 130 години град – 1860–1990 г.* Ц. Петров (съст. и ред.). Габрово: ОбС–Габрово, 1994, 9–22].

Recknik 1974: *Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek*. St. Ilchev i kol. (sast.). Sofia: BAN, 1974 [Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. Ст. Илчев и кол. (съст.). София: БАН, 1974].

Roussev 1996: I. Rusev. *Firmi i manifakturi v Slivensko-Kotlenskia rayon prez Vazrazhdaneto*. V. Tarnovo: Faber, 1996 [И. Русев. *Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането*. В. Търново: Фабер, 1996].

Savekova-Agalova 2005: I. Savekova-Agalova. *Osashtestvenata volya na daritelya*. – V: *Yubileen list 110 godini Profesionalna tehicheska gimnazia „D-r Nikola Vasiliadi“*, 19 dekemvri 2005 g., 3 [И. Савекова-Агалова. *Осъществената воля на дарителя*. – В: *Юбилеен лист 110 години Професионална техническа гимназия „Д-р Никола Василиади“*, 19 декември 2005 г., 3].

Slavcheva 1994a: R. Slavcheva. *Zanayatat dava i familiyata*. – *V-k „Relikvi“*, br. 2/10 oktomvri 1994 g., 7 [Р. Славчева. *Занаятът дава и фамилията*. – В-к „Реликви“, бр. 2/10 октомври 1994 г., 7].

Slavcheva 1994b: R. Slavcheva. *Kolkoto poveche davam, tolkova*

poveche Gospod mi dava. – *V-k „Relikvi“*, br. 2/10 oktomvri 1994 g., 7 [Р. Славчева. Колкото повече давам, толкова повече Господ ми дава. – *В-к „Реликви“*, бр. 2/10 октомври 1994 г., 7].

Slavcheva 1995: R. Slavcheva. Parvata i edinstvenata v tozi bransh. – *V-k „Relikvi“*, br. 3/10 oktomvri 1995 g., 8 [Р. Славчева. Първата и единствената в този бранш. – *В-к „Реликви“*, бр. 3/10 октомври 1995 г., 8].

Slavcheva 1996: R. Slavcheva. Edna fabrichna sgrada za nyakolko družestva. – *V-k „Relikvi“*, br. 4/may 1996 g., 4 [Р. Славчева. Една фабрична сграда за няколко дружества. – *В-к „Реликви“*, бр. 4/май 1996 г., 4].

Stanchev 1925: K. Stanchev. Totyu Antipov. – *V-k „Izvestia“*, br. 25/31 yanuari 1925 g., 1–2 [К. Станчев. Тотю Антипов. – *В-к „Известия“*, бр. 25/31 януари 1925 г., 1–2].

Tarnovski 2005: D. Tarnovski. *Gabrovskite gradonachalnitsi. 1879–1946.* Gabrovo: IM–Gabrovo, 2005 [Д. Търновски. *Габровските градоначалници. 1879–1946.* Габрово: ИМ–Габрово, 2005].

Temelski 2020: Hr. Temelski. V sredata na XX vek grad Sevlievo imal naselenie ot 7690 choveka. – *V-k „Rositsa“*, br. 4/10 yanuari 2020 g., 5 [Хр. Темелски. В средата на XX век град Севлиево имал население от 7690 човека. – *В-к „Росица“*, бр. 4/10 януари 2020 г., 5].

Tishkov 1911: P. Tishkov. *Prinos kam istoriyata na balgarskoto esnafstvo.* Sofia: Sofiyska targovsko-industrialna kamara, 1911 [П. Тишков. *Принос към историята на българското еснафство.* София: Софийска търговско-индустриална камара, 1911].

Tishkov 1922: P. Tishkov. *Istoria na nashite zanayati do Osvobozhdenieto.* Sofia: Sayuz na zanayatchiyskite i profesionalnite sdruzenia v Bulgaria, 1922 [П. Тишков. *История на нашите занаяти до Освобождението.* София: Съюз на занаятчийските и професионалните сдружения в България, 1922].

Todorov 1972: N. Todorov. *Balkanskiyat grad XV–XIX vek. Sotsialno-ikonomichesko i demografsko razvitie.* Sofia: Nauka i izkustvo, 1972 [Н. Тодоров. *Балканският град XV–XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие.* София: Наука и изкуство, 1972].

Todorova 1980: Tsv. Todorova. *Sotsialno-ikonomichesko razvitie ot Osvobozhdenieto do kraya na XIX vek.* – V: *Istoria na Gabrovo.* Str. Dimitrov, V. Vasilev, D. Sharlanov (red.). Sofia: OF, 1980, 173–195 [Цв. Тодорова. *Социално-икономическо развитие от Освобождението до края на XIX век.* – В: *История на Габрово.* Стр. Димитров, В. Василев, Д. Шарланов (ред.). София: ОФ, 1980, 173–195].

Tsonchev 1929: P. Tsonchev. *Iz stopanskoto minalo na Gabrovo.* Sofia: Pechatnitsa „Hudozhnik“, 1929 [П. Цончев. *Из стопанското минало на Габрово.* София: Печатница „Художник“, 1929].

Tsonchev 1934: P. Tsonchev. *Iz obshtestvenoto i kulturno minalo na Gabrovo.* Sofia: Pechatnitsa „Hudozhnik“, 1934 [П. Цончев. *Из*

общественото и културно минало на Габрово. София: Печатница „Художник“, 1934].

Tsoneva 1999: D. Tsoneva. Vasil N. Rasheev i targovskite vrazki na Gabrovo s Odesa prez XIX v. – *Istoricheski pregled*, 1999, № 1–2, 176–184 [Д. Цонева. Васил Н. Рашеев и търговските връзки на Габрово с Одеса през XIX в. – *Исторически преглед*, 1999, № 1–2, 176–184].

Tsoneva 2004: D. Tsoneva. Eskidzhumayskiyat i Uzundzhovskiyat panairi – faktor v targovskata politika na gabrovtsi. – *Panairi, pazarishta, tarzhishta v balgarskite zemi*. K. Kosev i kol. (red.). V. Tarnovo: Faber, 2004, 145–157 [Д. Цонева. Ескиджумайският и Узунджовският панаири – фактор в търговската политика на габровци. – *Панаири, пазарища, тържища в българските земи*. К. Косев и кол. (ред.). В. Търново: Фабер, 2004, 145–157].

Tsoneva 2008: D. Tsoneva. Gabrovo i gabrovtsi prez XVIII–XIX vek. – V: *Balkanskite izmerenia na familiyata Mustakovi*. Pl. Mitev, V. Racheva (sast.). Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2008, 275–304 [Д. Цонева. Габрово и габровци през XVIII–XIX век. – В: *Балканските измерения на фамилията Мустакови*. Пл. Митев, В. Рачева (съст.). София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, 275–304].

Tsoneva 2009: D. Tsoneva. Gabrovskiyat tabak Totyu Antipov i razvitiето na pazarnite otnoshenia prez vtorata polovina na XIX vek (po dokumenti, sahranyavani v RIM–Gabrovo). – V: *Narodnite zanayati. Minalo, nastoyashte i badeshte. Tom IV*. A. Goev (sast. i red.). Gabrovo: Faber, 2009, 118–146 [Д. Цонева. Габровският табак Тотю Антипов и развитието на пазарните отношения през втората половина на XIX век (по документи, съхранявани в РИМ–Габрово). – В: *Народните занаяти. Минало, настояще и бъдеще. Том IV*. А. Гоев (съст. и ред.). Габрово: Фабер, 2009, 118–146].

Tsoneva 2016: D. Tsoneva. Prinostat na Gabrovo – ot vazrozhdenskite zanayati do industriyata na novoto vreme (po dokumenti, sahranyavani v RIM–Gabrovo). – *Izvestia na Tsentara za stopansko-istoricheski izsledvania*, 1, 2016, 328–352 [Д. Цонева. Приносът на Габрово – от възрожденските занаяти до индустрията на новото време (по документи, съхранявани в РИМ–Габрово). – *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, 1, 2016, 328–352].

Tsoneva, Tsonev 2008: D. Tsoneva, M. Tsonev. *Imalo edno vreme v Gabrovo*. Sofia: Fondatsia za balgarska literatura, 2008 [Д. Цонева, М. Цонев. *Имало едно време в Габрово*. София: Фондация за българска литература, 2008].

Vakarelski 1930: Hr. Vakarelski. D-r P. Tsonchev. Iz stopanskoto minalo na Gabrovo. – *Sp. „Uchilishten pregled“*, 1930, № 5, 738–741 [Хр. Вакарелски. Д-р П. Цончев. Из стопанското минало на Габрово. – *Сп. „Училищен преглед“*, 1930, № 5, 738–741].

Valchanov 1937: H. Valchanov. *Kozharstvoto v tursko vreme.* – *V-k „Razvitie“*, br. 31/16 oktomvri 1937 g., 2 [X. Вълчанов. Кожарството в турско време. – *В-к „Развитие“*, бр. 31/16 октомври 1937 г., 2].

Valchanov 1942: H. Valchanov. *Sevlievo. 1842–1942 g. Chast II.* Sofia: печатница „Графия“/Str. Tsankov, 1942 [X. Вълчанов. *Севлиево. 1842–1942 г. Част II.* София: печатница „Графия“/Стр. Цанков, 1942].

Vaptsov 2012: K. Vaptsov. *Gabrovo sled Osvobozhdenieto. Spomeni.* D. Tsoneva, I. Uzunova (sast.). Sofia: Fondatsia za balgarska literatura, 2012 [К. Вапцов. *Габрово след Освобождението. Спомени.* Д. Цонева, И. Узунова (съст.). София: Фондация за българска литература, 2012].

Vasileva 1998: St. Vasileva. *Industrialna banka „Gabrovo“.* – *V-k „Relikvi“*, br. 6/16 may 1998 g., 10 [Ст. Василева. *Индустриална банка „Габрово“.* – *В-к „Реликви“*, бр. 6/16 май 1998 г., 10].

Vesov 1929: D. Vesov. *Kozharskata industria v Bulgaria.* Sofia: Pechatnitsa „Gladston“, 1929 [Д. Весов. *Кожарската индустрия в България.* София: Печатница „Гладстон“, 1929].

Yonkov, Kovachev, Panov 1986: Hr. Yonkov, N. Kovachev, Y. Panov. *Sevlievo i Sevlievskiyat kray prez Vazrazhdaneto.* Sofia: OF, 1986 [Хр. Йонков, Н. Ковачев, Й. Панов. *Севлиево и Севлиевският край през Възраждането.* София: ОФ, 1986].

Correspondence address:

Daniela Tsoneva

Independent researcher

5308 Gabrovo, 139 Orlovska Str.

E-mail: danielamail@abv.bg